

**QAACCESSA FAYYADAMA AFAANIFI SIRNA ARAARA
KOOTTU-DHUFEE OROMOO ARSII AANAA SHAALLAA**

TULLUU YUUNEE FAQII

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF QOPHAA'E, MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF
DHIYAATE.**

**YUUNIVARSITII FINFINNEE KOLLEJJII NAMOOMAA,
QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2008/2016

FINFINNEE

Yuunvarsiiitii Finfinnee Dhaabbata Qoranno Digirii duraatin booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi ogbarruu guuttachuuf Tulluu Yuunee, Mata Duree: "Fayyadama Afaaniifi Sirna Araaraa Koottu-dhufee Oromoo Arsii Aanaa Shaallaa" irratti xiyyeeffate qophaa'ee sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitichi kaa'ee Guuteera.

Koree qormaataa

Qoraa alaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa _____Mallattoo_____Guyyaa_____

Dura Taa'aa Muummee Yookaan Qindeessaa Sagantaa Digrii Lammaffaa (MA)

Axeerara

Mata-dureen qorannoo kanaa “Qaaccessa Fayyadama Afaaniifi Sirna Araaraa koottu-dhufee Oromoo Arsii Aanaa Shaallaa” jedhuudha. Mata-duree kana jalatti maalummaa waldhabdee akka addunyaatti, Afrikaafi akka biyya keenyatti ibsuudhaan kana jalqabeefi maalummaa wldhabbii, gosoota waldhabbii, sadarkaalee waldhabbiifi haala sirna araaraa bifa hammayyaafi aadaatiin maal akka fakkaatu ibsuun kan jalqabeedha. Sirna araara koottu-dhufee keessatti namoonni sirnicharratti hojjatan jaarsolee hawaasa sana keessatti filataman kanneen gosa isaanii bakka bu’aaniin ta’ee, waldhabbiilee namoota gidduutti uumaman baay’inaan kan furaa turan isaan akka ta’e qaacceeffamee jira. Ragaawwan qorannoo kanaa kan qindaa’an hawwaasa keessatti bakka sirni koottu-dhufee adeemsa isaafi malawwan iddatteessuu: kaayyeffamaa keessaa hamma argee ta’uun tarreessee jira. Odeffannoo kennitoota dhimmaarratti hubannoo gahaa qaban filachuun af-gaaffii battalaa jaarsolee utaa waayyuu taa’anii sirna kana gaggeessan bira deemuun waraabbii funaansa ragaa qabatamaa rawwachiisuudhaan. Qorannoon hayyoota waldhabbii hiikuufi kanneen isaan walqabatan yaaxinna, maalummaa, sababa, sadarkaa, gosoota waldhabbii, waldhabbii jaarsummaan hiikuu, adeemsa araari itti gaggeeffamu, araaraan dura waantoota raawwataman kanneen jedhaman qorannoo kun ofkeessatti hammatee jira. Qorannoon kun sirna araara koottu-dhufee adeemsa sirna araara koottu-dhufee, sirna araara koottu-dhufee, hirmaattota koott-dhufee, Itti fayyadama afaanii koottu-dhufee keessatti maal akka fakkaatu, caaculee sirnchaa, yoomessaa, faayidaa, ilaalcha hawaasaa sirna kanarratti qaban akkasumas dhumarratti guduunfaa, argannoofi yaboo kaa’uun raawwatee jira. Itti fayyadama afaanii sirna araaraa keessatti maal akka fakkaatu sadarkaa jecha, gaaleefi himaatti hiikaafi itti fayyadama isaa bal’inaan taa’ee jira. Akkasuma fayidaalee mamaaksi sirna araaraa keessatti qabuu, haala itti fayyadama isaa ibsa taa’ee jira.

Galata

Hunda dura galanni Rabbii hundaa'ol ta'eef haa haat'u. Hojii qorannoo kana keessatti adda durummaadhaan, nuffii tokko malee, waraqaa qorannoo kana, tokkoo tokkoon jalqabaa hanga dhumaatti ilaaluun deeggarsa ogummaa isaanii naaf laachuun kan karaa irra nakaa'an Addunyaa Barkeessaa baay'een isaan galateeffadha. Itti aansee galma ga'iinsa qorannoo kootiif yaadaa jaarsota naaf barbaaduufi haala naa mijeessuun yeroo isaa naaf laachuun odeeffannoo ana waliin funaanaa kan ture hiriya koo kan ta'e obboo Jamaal Magulee galanni kee hin badin. Dabalatan haadha manaa koo tan taate Addee Faaxumaa Nasiroo yeroo odeeffannoo funaanuuf iddoo adda addaa deemaa turetti yaadaan nawajjiin dhiphaachaafi haala naaf mijeessaa deeggarsa haadha manaa irraa eeggamu naaf taasisaa waaan turteef, jaalalli siif qabu guddaadha. Jaarsota utaa waayyuu keessaa manguddoo Tashitaa Maalatoo yeroo isaanii gubuu nuffii tokko malee sirn jaarsummaa naannoo sanaa qusannaa tokko malee naafi ibsa bal'aa naaf kennuu keessaniif galanni keessan guddaadha. Akkaasuma ijoollee koo Seenaa Tulluu, Ramadaan Tulluufi Imaan Tulluu deeggarsa hanaga human keessaniitiin naaf gochuu keessaniitiifi galata qabdu.

Hojjaataa Waajjira Baarnootaa aanaa Shaallaa kan ta'an barsiisaa Girmaa Nagaashifi Kadiir Kisoo odeeffannoo aanaa Shaallaa keessaattu, kaarataa, haala jireenyaa aanichaafi waa'ee amantaa naannoo sanaa naaf kennuu keessaniifi galata guddaa qabdu. Itti aansee obboleettii koo Tigist Kaasayee na bira dhaabbattee na jajjabeessuu keetiif galata qabda. Walumaagalatti namoota qorannoon kun akka galma gahu deeggarsa yaadaa, ogummaafi mallaaqan na gargaaran galanni koo guddaadha.

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axeerara.....	i
Galata	ii
Baafata	iii
Boqonnaa Tokko: Seensa	1
1.1. Ariirrata	1
1.2. Ibsa Naannoo Qorannichaa	3
1.2.1. Ummata Aanaa Shaallaa.....	4
1.2.1.1. Aadaa Ummata Aanichaa.....	6
1.2.1.2. Aadaa Fuudhaafi Heerumaa Ummaatichaa	6
1.2.1.3. Amantaafi Afaan Ummata Aanichaa	7
1.2.1.4. Gosa Ummata Aanichaa	7
1.3. Ka'umsa Qorannichaa	9
1.4. Gaaffilee Qorannoo	10
1.5. Kaayyoowwan Qorannichaa	10
1.6. Barbaachisummaa Qorannichaa.....	10
1.7. Daangaa Qorannichaa	11
1.8. Hanqina Qorannichaa.....	11
Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu.....	12
2.1. Seensa.....	12
2.2. Waldhabdee.....	12
2.2.1 Maalummaa Waldhabdee	12
2.2.2. Sababa Waldhabdee.....	15
2.2.3. Akaakuu Waldhabdee.....	16
2.2.4. Waldhabdee Furuu.....	16
2.2.5. Gama Seeraatiin(Legal)	17
2.2.6. Gama Aadaatiin(Traditional).....	18

2.7. Jaarsummaan	20
2.7.1 Raawwii Jaarsummaa	21
2.8. Fayyadama Afaanii	24
Boqonnaa Sadii: Beeduuba, Saxaxaafi Mala Qorannichaa	28
3.1 Beeduuba Qorannichaa	28
3.2. Saxaxa Qorannichaa	28
3.3. Mala Qorannichaa	29
3.3.1. Irraawatama	29
3.3.2. Iddattoo	29
3.3.3. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo	30
3.3.3.1. Daawwannaa	30
3.3.3.2. Af-gaaffii	30
3.3.3.3. Marii Garee.....	31
3.4. Adeemsa Funaansa Ragaa	32
3.5. Malleen Qaaccessa Ragaawwanii	32
3.6. Muuxannoo Diree Aloolaa	32
3.7. Naamusa Ogummaa	33
Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee.....	34
4.1. Odeeffannoo Hikuufi Qaaccessuu.....	34
4.2. Akkaataa Jaarsummaan Koottu-Dhufee Waldhabbii Ittiin Hiikkamu	35
4.3. Sirna Araaraa Koottu-Dhufee.....	36
4.4. Kaayyoo fi Yoomeessa Sirna Araaraa Koottu-Dhufee	37
4.5. Itti Fayyadama Afaanii Sirna Keessatti.....	38
4.6. Koottu-Dhufee Caasaa Jaarsota	39
4.6.1. Utaa Waayyuu	40
4.6.2. Qora	41
4.6.3. Qora Mataa	41
4.6.4. Qora Miilaa.....	42
4.6.5. Abbaa Murtii.....	42
4.4.6. Shanacha.....	43
4.7. Caaculee Sirna Araaraa	43

4.8. Adeemsa araaraafi fixiinsa isaa.....	45
4.8.1.Hattuu	46
4.8.2. Miidhama qaamaa salphaa.....	47
4.8.3. Oromoon Saba Biraa Yoo Ajjeese.....	53
4.8.4. Nama Niitii Abbaa Warraa Qabdu Wajjiin Saal-Qunnamtii Raawwte.	54
4.8.5. Haraamuu.....	55
4.9. Yoomessa Jaarsummaa Koottu-dhufee	56
4.10. Eebbaa Fixxaa Araaraa.....	58
4.11. Gahee Koottu-Dhufeen Sirna Araaraa Keessatti Qabu	59
4.12. Ilaalcha Hawaasni Sirna Araara Koottu-Dhufee Qabu	60
4.13. Meeshaalee Sirna Araaraa Keessatti Itti Fayyadaman	62
4.14. Sirna Araara Keessatti Itti Fayyadama Mammaaksaa.....	62
Boqonnaa Shan: Guduunfaa, Argannoofi Yaboo	64
5.1. Guduunfaa	64
5.2. Argannoo.....	66
5.3. Yaboo	67
Wabiilee	68
Dabaleewwan	
Dabalee A	
Dabalee B	
Dabalee C	

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1. Ariirrata

Ilmi namaa haala jiruufi jireenya fooyyeffachuuf taattaaffii taasisu keessatti walitti bu'uun isaa kan ooluu miti. Haalli walitti bu'insa ilma namaa kun haala aadaa ummanni tokko jireenya hawaasummaa ofii yeroo dheeraaf adeemsisaa tureeni. Waldhabbiin namootaa dhuunfaarraa eegalee hanga sadarkaa biyya gutuutti kan deemu ta'ee, waldhabbiilee kunneen biyyoota qaroominaan duubatti hafoo ta'an keessatti kan heddumeetuudha. Akka toora intarneeti [http://www.Cause of conflict /nibusiness info.co.uk](http://www.Causeofconflict.com/nibusinessinfo.co.uk) Sababoota ilma namaa walitti bu'aniifi, rakkoo bulchiinsaa, hamilee walii eeguu dhiisuu, dhiibbaa bakka hojii namoonni hojjatani rakkoolee waliigaltee carraa walqixxummaa dhabuun namoonni waldhabuu danda'u. Akka toora intarneeti [http://www.globalissues.org/issue/83/conflict in Africa](http://www.globalissues.org/issue/83/conflict%20in%20Africa). jedhutti walitti bu'iinsi naannoowwa Afrikaa kallattii afraniinuu kan jiruufi keessattu kallattii kaabaatiin biyyoonni Arabootaa kanneen akka Moorokoo, Dhiha Saahaaraafi Libiyaan Yeroo dhiyoo as waldhabbiin sababoota bulchiinsa keessa isaanirraa kan ka'e lubbuun namoota hedduu akka galaafatame ibsee, naannawa Naayijeeriyaa, karaa Bahaatiin Somaaliyaa, Ertireyaa, Itiyoophiyaa keessatti haaluma rakkinoota keessoo isaanirraa kan ka'e waldhabbiin kan tureefi hanaga ammaatis kan walitti bu'amaa jiran ta'uu isaati. Sababni waldhabdee heddu ardii Afrikaa keessatti baroota 1960 as gaggeeffamaniif sabani bulchitoota biyya sanaa wanta'eef. Haata'uuti yeroo ammaa kana gamtaa uummaachuun waldhabdee biyya keessatti uumaman bifa jaarsummaatiin araarsuudhaaf yemmuu yaalan mul'ata. Namoota akka jaarsaatti biyyoota afrikaa yeroo adda addaa walitti bu'aa turan araarsaa turan keessaa jaarsoliin siyaasa gaggeessaa turan kanneen akka parasdaantii duraanii Afrikkaa Kibbaa Taambooo Embeekiifi Adda duree barreessaa Humnoota Gamtoomanii duraanii Koofii Aanaanfaa akka fakkeenyaatti kaasuun nidanda'ama. Biyyoonni Afrikaa waldhabbiilee isaan gidduutti uumamee furuufi dhimma isaanii ofii isaaniti hiikkachuudhaaf, Gamtaa Afrikaa (AU) hundeessuudhaan yeroo ammaa hammaayyeessanii yaalaa jiru. Walitti bu'iinsa Suudaan Kibbaafi Suudaan Kaabaa jaarsoleen beebbeekkamoo armaan oliitiin jaarsummaan araarsaa kan turaniidha.

Waldhabbiilee nama dhuunfaa, maatii, garee, balabala, gosaafi biyya uumamaa tureera ammas uumamaa jira. Waldhabbiileen uumaman akkuma itti fufeetti yeroo dheeraadhaaf kan taa'uu miti, akkuma aadaafi xinsammuu hawaasa naannoo sanaatii kallattii waldhabbiin ittiin dhumatuun kan furamuudha. Waldhabbiilee uumaaman karaa aadaatiin furuu akka danda'amu heerri biyya keenyaas nideeggara. Kuns heera yakkaa adabaa bara 1997 keeyyata 620 lakk. 1 baherratti namni tokko humnaan dubartii tokko dirqisiisuudhaan qunnamtii saalaa yoo irratti raawwate, hidhaa cimaa waggaa 5-15 tiin akka adabamu nikaa'a. seerri tumamee kana keessatti abbaan murtii, murtii qaama yakka raawwaterratti gidduu waggaa tuqame kanaatti ilaalee murteessa malee, ka'umsaafi dhuma waggaa kaa'amee haquu hindanda'u. Sirna koottu-dhufee keessattis namni yakka akkanaa raawwate, haalli namni sun ittiin raawwatee yaada keessa galchuun, loon 5-7 gahuun fixachuu danda'a.

Adeemsi waldhabbii hiikuu haala mijeessuu (negotiation), gidduu seenuu (mediation), jaarsummaan ilaaluu (arbitration), waliigaluu (diplomacy), fi haala nageenyi itti bu'u (creative peace building) uumuudha. Fakkeenyaaf waldhabbii haadha manaafi abbaa warraa gidduutti uumameef waldhabbii badiinsa lubbuu namaatiin walqabate gidduutti taasifamu ulfaatinsi isaa garagara. Fkn madaalli araara koottu-dhufee waldhabbiin abbaa warraafi haadha warraa gidduutti uumamef kennamufi araari koottu-dhufee badiinsa lubbuu namaatiif (Gumaa) kennamu garaagarummaa guddaa kan qabuudha. Ulfaatinsi waldhabbii furuu ilaalchisee hayyuun Burton (1968) yaada armaan gadii kaa'ee jira. Tooftaa waldhabbii hiikuuf haalli itti dhiyeenya ariitiifi raawwii araaraa dheerinna yeroo furmaata rakkoo waldhabbii kan daangessuudha. Dhibeen waldhabbii yemmuu uumamu dhufuu malu kan diigumsaa ykn kan diigumsa fiduu danda'uudha. Kanafuu, too'annaan haala uumamaa waldhabbii jalqaban hanga dhumaatti yoo jiraate dhiibbaa waldhabbii irraa dhufu too'achuudhaan hiikaan argamu kan garee waldhabbii gidduutti uumame laachutu fala quubsaa ta'uu malu yoo kennameedha.

Adeemsi uumamaafi dhiibbaan waldhabbiirraa dhufu irratti hundaa'uudhaan tarsiimoo waldhabbii hayyoonni iddoo sadiitti qooduudhaan ibsu. Bu'aan waldhabbii fururraa argamu: Inni tokkoffaan hawaasni naannoo sanaa nagaan akkaa wajjiin jiraatu gochuiun nagaan amansiisaan akka jiraatu gochuu; inni lammaaffaan qabeenyaa hedduu utuu

hinqisaasin rakkoo qaamni biraa irraan gahe murtee battalatti argachuu; ofii isaaniin of bulchuuf yaalii gochuufi waldhabbi uumameerraa bilisa ta'anii garaan wajjiin jaraachuuf akka tajaajilu, *toorri intarneetii* [http://www.idea-int/publication/ traditional justice](http://www.idea-int/publication/traditional_justice) jedhu ni ibsama.

Waldhabbiin qaamotaa gara garaa gidduutti goodina Arsii Lixaa aanaa Shaallaa keessatti raawwatamu akkuma godinaalee Oromiyaa biraa kan sirna araaraatiin dhumu ta'ee, sirni araaraa kun adeemsa mataa isaatiifi sirna mataa isaa qaba waan ta'eefi akkasuma itti fayyadamni afaanii sirna kana keessarratti fayyadamurratti kan xiyyeeffateedha.

Qorannoon kun qaaccessa fayyadama Afaaniifi sirna araaraa koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Shaallaarratti xiyyeeffata.

1.2. Ibsa Naannoo Qorannichaa

Oromoon saba guddaa heeraa, seera, sirnaafi bulchiinsa ofii irratti hundaa'uun caasefama waliin jireenya ummataa adda ta'e tumatee hortee sanyiiwwan isaa bakkeewwan jiraatan hundatti ittiin walto'atu, wal hubatuufi walgargaaruun saba amala addaa qabuudha. Muusaa. (2014:1) caaseffamni uummata Oromoo bakka jiru hundatti ittiin kan walbeeku, kan hundee hidda dhalootaa gosootaa irratti hundaayee koonfedereeshinii Bariifi Boorooti jechuun ibsa. Itti dabaluunis Bariifi Boorooni (Booranaafi Bareentuun) koonfedereeshinoota gurguddoo mataa isaaniitti, qoqqoodamu. Koonfedereeshinin Booroo federeeshinoota gosoota gurguddoo ummata Oromoo, Booranaa, maccaa, Tuulamaafi Gujii hammatan, akkasumas koonfedereeshiini Bari (Bareentuu) federeeshinoota gosoota Oromoo gurguddoo Hambannaa, karrayyuu, marawwaafi Arsii hammata.

Haaluma kanaan uummanni Oromoo hormaata shanee isaa irraa kan ka'e caaseffama gosoota sadarkaalee adda addaa uumatee naannoolee biyya isaa keessa faca'ee jirata. Bakka jiraatuttis amantii waaqa tokkicha dhugoomsuun heeraafi seera ittin bulee wal bulchu Sirna Bulchiinsa Gadaatin.

Gosa uummata Oromoo kan ta'e Arsiin ilmaan lama qaba. Isaanis Sikkoofi Mandoo jedhamu. Sikkoo immoo ilmaan shan hore. Isaanis Jaawi, Bullaalla Waacaale, Waajiifi

Ilaanii dha. Mandoo immoo ilmaan torba qaba. Isaanis Raayyaa, Hawaxxuu, Kajawaa, Wananna, Utaa, Waayyuufi Harroojiidha (Musa2014:3).

Uummanni Arsii eenyu kan jedhuuf, Arsii dameewwan kanneen baay'inna ummataa baldhinna lafaatiin guddaa ta'an keessa tokko. Ummatichi maqaa kana kan argate, nama maqaa isaa Arse jedhamu irraayi jedhama. Arse abbaa ummata Oromoo Arsii hore jechuudha jedhu. Arse Abbaa shanan booda Barreentummatti gala. Isaanillee, Arse, Anbatoo Xabboo, Tuujii, Gannaale, Daangicha, Bareentuu, Oromoo (*Barruulee Aanolee* (2006:64).

Kanaafuu uummanni Oromoo Arsii damee. Bareentummaa obboleessa Booranaati. Arse ilmaan lama dhalataa fi seeraan kan isaa ta'an qaba. Maqaan isaanii mandoofi sikkoo jedhamu. Isaan lamaanuu ilmaan mataa isaanii qabu. Gosti Oromoo Arsii yeroo ammaa baay'inni isaanii 500 caalu, ilmaan Mandoo (Mandooyyuufi ilmaan Sikkoo (sikkisaa) jedhaman. Qubsuma isaanii yoo ilaalle Mandooyyuun gaarri caalaan Godina Arsii lixaafi Godina Baalee keessa jiraata. Sikkisaa immoo Godina Arsiifii Baale gara Bahaatiin laga Weeb gamana qubatan. Iddoo tokko tokkotti walkeessa makamarii jiraatu. Dirribii (2012) yaada kana yoo ibsu akka armaan gadiitti lafa kaa'a. "Oromoon Sikkoofi Mandoo bara dheeraa dura Bareedduu kurkurra akka turan. Barri dheeraan kun yoom akka ta'e wanti ibsu hin jiru.

Yeroo Ammaa kana gosti Oromoo Arsii Shanan ilmaan Sikkoofi Torban ilmaan Mandoo iddoon jireenyi isaanii godinaalee yeroo ammaa Godina Baale, Arsiifi Arsii Lixa magaalota gurguddoon isaanii walduraa duubaan (Robe, Asallaafi Shaashamannee) ta'an kessa walitti makamarii akka jiraatan Muusaafi Aadam (2014:4) itti dabaluun ibsa.

Walumaagalatti ummanni Oromoo Arsii lafa bal'aa Oromiyaa giddugaleessa bahaa gaarreen Arsii, Sululaa guddicha afrikaa bahaa, Shawaa Bahaafi Baalee irra qubate ta'ee balbala heddu kan of jalaa qabuudha.

1.2.1. Ummata Aanaa Shaallaa

Akkuma daangaa qorannoo kanaatti kaa'ameetti aanaan Shaallaa naannoo Oromiyaa godina Arsii lixaa Magaalaa godinaa (Shaashamanneerraa) gara dhihaatti kiloo meetira

32 fi magaalaa Finfinneerraa ammoo kiloo meetira 280 fagaattee kan argamtu yemmuu ta'uu, karaa bahaatiin magaalaa Shaashamannee, karaa kibbaatiin naannoo ummata sabaafi sab-lammotaa, karaa dhihaatiin akkasuma ummata sabaafi sab-lammotaa, aanaa Siraarootiifi karaa kabaatiin aanaa Arsii Nageelleetiin kan daangeffamteedha. Magaalaan guddoon aanichaa Ajjee yemmuu jedhamtu, Akka ragaan, “Wiki Loves Africa: share African cultural fashion and adornment pictures with the world!” ibsutti bulchiinsa magaalaa lamaafi gandoota baadiyyaa 38 kan hundeeffamteedha. Baay'inni ummata aanichaa: 149,804 yemmuu tilmaamamuu, aanattiin guutummaan guututti sulula guddicha afrikaa bahaa keessatti waan argamtuuf haalli qilleensi ishee irra caalaan isaa gammoojjii kan ta'eefi yeroo heddu haqina roobaatiif kan saaxilamteedha. Ilmaan Oromoo Arsii lamaan(Utaafi Waayyu) kan keessatti bal'inaan kana keessa jiraataan yemmuu ta'uu, gosoonni Oromoo Arsii aanaa kana keessa jiraatanis kanneen akk: Weerara, Abburee Waajii, Eedamanaa, Washiibira, Hum'annoosa, Harimannaa, (Utaa) Naacaa, Ilmituu Qacituu, Daarimuu Annaa Buukkoo, Baanbalafi Adaaree (Waayyuu) walumaagalatti gossoonni aanaa Shaallaa keessatti argamaniidha.

Aanaan Shaallaa qabeenya uumamatiin kan badhaateedha. Aanicha keessattii haroon beekkamaan hara Shaallaa kan keessatti argamuufi mooggaasni anichaa isuma kanrraa akka ta'e ragaa argamerraa hubatuun danda'amee jira. Harichi hanga ammaatti tajaajilaaf akka hinoolle naaf eeranii jiru. Ji'ootarmaaliin humna elektirikaa hanga kiiloo waatii 2000 maddisiissus kan argamu aanuma kana keessatti. Haroon Hawaasaas harki caalaan kan argamu aanaa shaallaa keessattis ta'us, bu'aan inni uummata naannoo sanaatiif kennu garuu, kan saboota kibbaa wajjiin walbira qabamee yemmuu ilaallamu baay'ee xiqqaadha. Parkiin Qorkee Sinqillees kan argamu aanuma sanatti bu'aan paarkichi akka biyyoolessaatti buusuu daran olaanaadha. Aanaan Shaallaa kana qofa utuu hin taane, omisha boqqoolloo, moosee bolooqqeefi xaafii adiin beekkamtuudha. Haalli amantaa hawaasa naanno sanaa yoo ilaalle, muslimni: 94.81% Ortodoksiin: 2.12% Piroteestaatiin: 2.5% akka ta'e ragaan argame nimul'isa.

1.2.1.1.Aadaa Ummata Aanichaa

Akka ragaalee argaman ibsanitti aanaan Shaallaan, aadaa garagaraa kanneen akka aadaa fuudaafi heerumaa, aadaa nyaataa, aadaa walgargaarsaa, aadaafi uffannaatiin kan beekkamuudha. Aadaan fuudhaafi heerumaa Oromoo Arsii kan walfakkuudha.

1.2.1.2. Aadaa Fuudhaafi Heerumaa Ummaatichaa

Gosoonni fuudhaafi heeruma akka uummata Oromoo Arsiitti kanneen Akka Kaadhimachuu Hawwii,. Buttaafi Aseennaan warra gurguddoodha. Uummanni Aanaa Shaallaa gosuma kanatti akka fayyadamu manguddoonni ragaa bahu.

Kaadhimatanii Fuudhuu: Kaadhimatanii fuudhuun gosa fuudhaafi heeruma Oromoo keessa isa tokko. Gosti fuudha kanaa fedhii intalaafi fedhii gurbaa kan giddu-galeeffatu yeroo ta'u, maatii jara lamaanis kan ilaallatuudha. Adeemsiifi kennaaleen adda addaa jarsa biyyaatiin kan gaggeffamu yoo ta'u, uummata Oromoo Arsii Shaallaa birattis bakka guddaa qaba.

Hawwii: Gosti fuudhaafi heeruma kanaa fedhii qaama tokkoo qofa irratti hundaa'uun kan gaggeeffamuudha. Gosa fuudhaafi heerumaa kan keessatti gurbaan intala tokko yoo jaalate yookaan maatiin intala gurbaa isaaniitif yoo jalatan bifa seera qabeessan gara maatii intalaatti hawata dhaquun kadhachuun kan gaggeeffamamuudha...

Butii: Gosti fuudhaafi heeruma Oromoo Aanaa Shaallaa keessaa tokko yeroo ammaa kana tarii xiqqaatus darbee, darbee ni mul'ata. kunis fedhii gurbaa qofa irratti hundaa'uun intala jaalate tokka humnaan fudhachuu kan gaggeffamuudha. Erga adeemsi humnaan fudhachuu kun raawwatee booda jaarsa biyyaatiin bifa jaarsummaatiin kan xumuramuudha.

Aseennaa: Aseennaa gosa fuudhaafi heerumaa keessaa tokko ta'ee, kan intalti fedhii gurbaatiin ala ganama erga loon bobba'e siinqee qabatee gara qe'ee warra gurbaa dhufuun mana warraa seenuun gaggeeffamuudha. Yeroo kanas intalti qe'ee warra gurbaa dhaquun "seene hin ba'u" taa'ee hin ka'u" jechuun gurbatti kan heerumuudha.

Dhaala: Dhaalli gosa fuudhaafi heeruma ta'ee kan yeroo obboleessi gurbaa yoo haadha manaa irraa du'e gurbaaf obboleessa ta'uu danda'u kan dhaalu jechuudha.

Walgara: Gosa fuudhaafi heeruma Arsii biratti beekamaadha. Kunis jecha waljijjiirraa jedhu waan bakka bu'u fakkaata. Sababa adda addaa irraa ka'un gurbaan intala fuudhu tokko obboleetti isaa obboleessa niitii ofiitif kan Kennu jechuu dha. Akka odeeffennitoonni ibsanitti, Kunis faayidaa lamaafi. 1^{ffaa} baasii bahu walqixxeessuuf 2ffaa. firummaa daranuu cimsuufi.

Membeetoo: Gosa fuudhaafi heeruma Oromoo Arsii aanaa Shaallaatti beekkamu keessaa isa tokko. Kunis kan taasifamu yoo akka tasaa ta'ee gurbaa tokko jalaa haati manaa duute, obboleettii haadha manaa yookiin fira haadha manaa kan taate bakka buusuudha. Kaayyoon guddaan fuudhaafi heeruma gosa kanaa firummaan jidduu isaanii akka hincinnee eguun hariiroo firummaa cimsuudha.

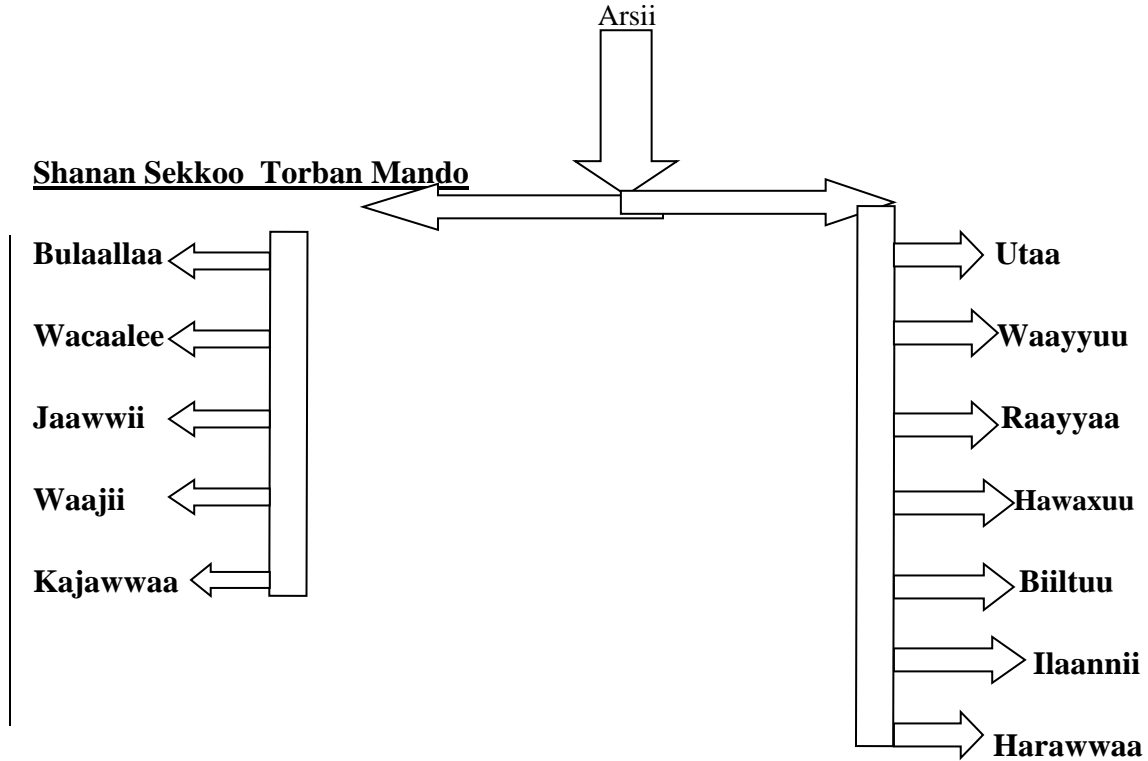
1.2.1.3. Amantaafi Afaan Ummata Aanichaa

Aanaa kana keessa hordoftoota amantaa bifa saditu jira. Isaanis: amantaa Islaamaa (94.81%), Amantaan Ortodoksii (2.12%) fi Amantaan pirootestaantii (2.5%) tu gaggeeffama. Aanichaa keessa Afaan 1^{ffaa} n Afaan Oromoo yoo ta'u, Afaan Amaaraa akka afaan lammaffaatti kan itti fayyadaman jiratunis, aanichi sabaafi sab-lammilee uummattoota kibbaatin waan waldaangessaniif afaanonni Sidaamaa, Alaabaa, Hadiyyaafi Waleettaa darbee darbee kan dubbatamu ta'uu isaati.

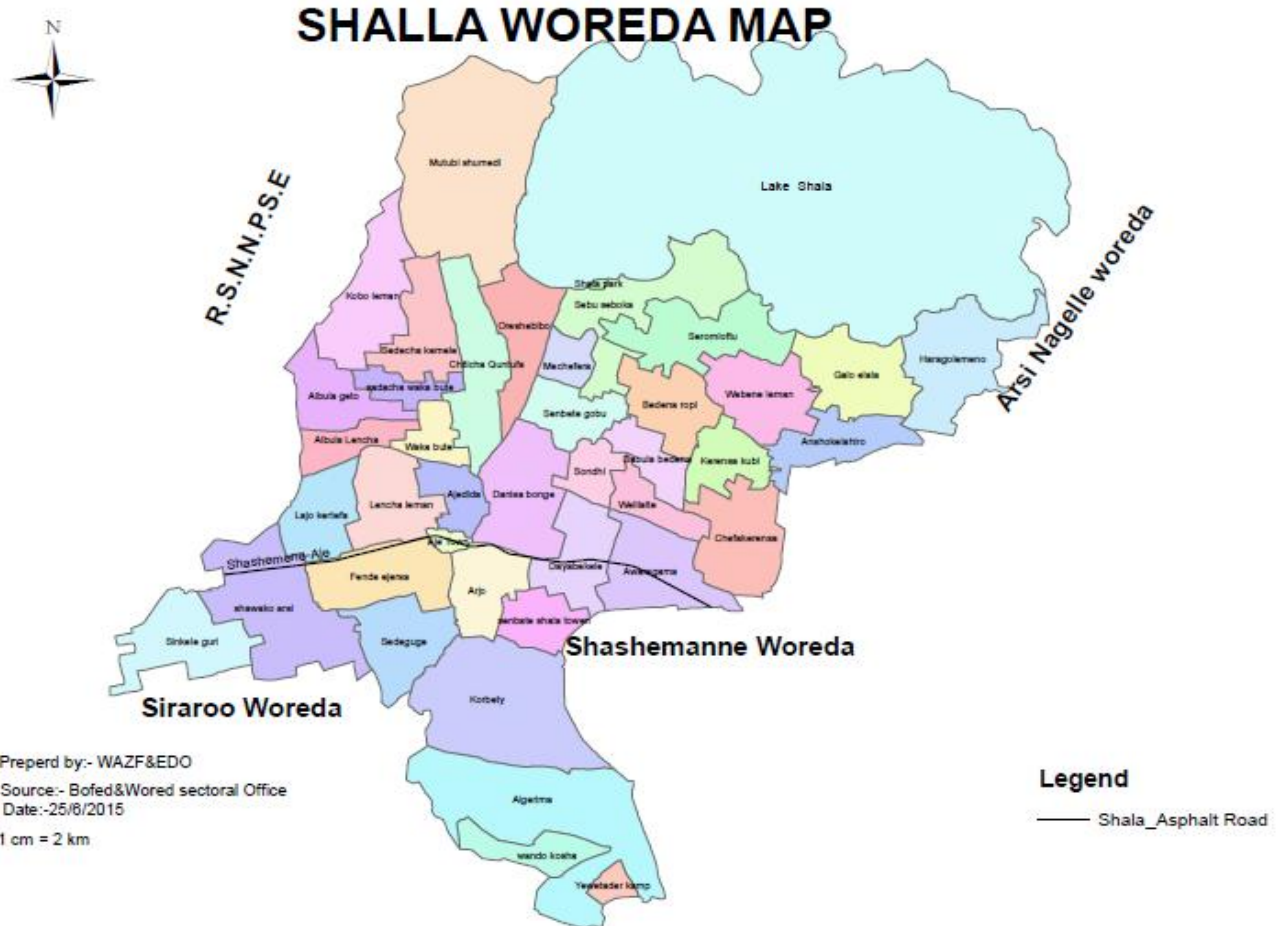
1.2.1.4. Gosa Ummata Aanichaa.

Hidda dhaloota Oromo keessatti gosoonni Oromo hedduudha. Gosoota kanneen keessaa gosti uummata Oromoo Arsii tokko. Gosti Oromoo Arsii kun hanga yeroo ammaatti gosoota xixiqqoo 500 akka gahan odeef kennitoonni ni dubbatu. Godinaalee Oromiyaa Arsii, Baaleefi Arsii Lixaa keessa faca'ee kan argamu hidda dhalootaa tokko irraa kan dhufeedha. Akka odeeffannoo kennitoonni tokko tkko jedhanitti, Arsiin kan Anbatooti, Anbatoo, kan Dooyyooti, Dooyyo kan Xabbooti, Xabbo kan Tuujiiti, Tuujiin kan Gannaaleeti, Gannaale kan Dangichaati. Dangichi immoo kan Bareentuuti. Bareentuun kan Oromooti. Ummanni Oromoo Arsii aanaa Shaallaa jiraatan hortee Utaafi Waayyuuti.

Balballii Utaa warren jedhaman: Adaaree, Baanbbala, Hindhoo, Gallichoo, Hasawwee, Qacituu, Illituufi Balballi Utaa ammoo, Abburee, Waaji, Edamanaa, Dobboshee, Walmarii Ashee, Weerara, Odituu, Ammanuu, Boorituu, Cummannaa faadha.

Caasaa: 1 Qoodama Oromoo Arsii (Maddi “ Sirana Araara Koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Dodolaa”) irraa kan fudhatame.

Aanaa Shaallaa

1.3. Ka'umsa Qorannichaa

Qorannoon kun qaaccessa itti fayyadama Afaaniifi sirna araara koottu-dhufee godina Arsii Lixaa aanaa Shaallaarratti xiyyeeffata. Ka'umsi qorannoo kanaas, Kanaan dura mata-duree kanarratti qorannoon gaggeeffamee jiraa? Itti fayyadamni Afaanii sirna koottu-dhufee keessatti maali fakkaata? Caasaan hawaasaa koottu-dhufee maal fakkaata? Kanneen jedhamaniifi gaheen koottu-dhufeen waldhabbi furuu keessatti qabu maalidha? Kanneen jedhamaniifi kan afaaniin dhaloottarraa dhaloottatti darban qoratamee barreeffamaan yoo taa'e, dhaloota dhufuuf hammabaa ta'ee tajaajiluu danda'a jedhamee waan yaadameefi. Kanaaf, mata-duree kanarratti qorataan qorannoo akka gaggeessu kakaase. Kanaaf qorannoon kun fayyadama Afaaniifi sirna araara koottu-dhufee godina Arsii Lixaa aanaa Shaallaa qorachuudhaan gaaffilee armaan gadiitiif deebii kan barbaaduudha.

1.4. Gaaffilee Qorannoo

Qorannoon mata-dureen isaa “Itti fayyadama afaaniifi sirna araara koottu-dhufee ormomoo arsii aanaa shaallaa” jedhu gaaffilee armaan gadii deebisuudhaf yaala.

- ✓ Jaarsoleen Oromoo Arsii aanaa Shaallaa waldhabbi uumame akkamitti hiiku?
- ✓ Adeemsi jaarsummaa koottu-dhufee keessatti sirni raawwatamu maal fakkaata
- ✓ Itti fayyadamni Afaanii sirna koottu-dhufee keessatti maali fakkaata?
- ✓ Caasaan hawaasaa koottu-dhufee maal fakkaata?
- ✓ Gaheen koottu-dhufeen waldhabbi furuu keessatti qabu maalidha?

1.5. Kaayyoowwan Qorannichaa

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa: qaaccessa itti fayyadama afaaniifi sirna araara koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Shaallaa sirni ittiin raawwatu ilaaluu ta’a. Kaayyoowwan gooree qorannichaa ammoo:

- ✓ Jaarsoleen Oromoo Arsii aanaa Shaallaa waldhabbi uumame akkamitti akka hiikan ibsuu,
- ✓ Adeemsi jaarsummaa koottu-dhufee keessatti sirni raawwatamu maal akka fakkaatu ibsuu,
- ✓ Itti fayyadamni Afaanii sirna koottu-dhufee keessatti maali akka fakkaatu addeessuu,
- ✓ Caasaan hawaasaa koottu-dhufee maal akka fakkaatu ibsuufi
- ✓ Gaheen koottu-dhufeen waldhabbi furuu keessatti qabu maal akka ta’e addeessuudha.

1.6. Barbaachisummaa Qorannichaa

Malleen hawaasni tokko waldhabbi sadarkaa adda addaattin ittiin hiiku karaa nagaaniifi tasgabbii qabuun furmaata akka argatu gochuu keessatti sirni araara koottu-dhufee barbaachisaa ta’uu isaa beekkamaadha. Kaayyoon gooroo qorannoo kana gama tokkoon adeemsa sirna araara koottu-dhufee itti raawwatuamuufi gosoota waldhabbi akkasumas bu’aa sirna araara kanarraa argamu hawaasni naannichaa sirriitti hubatee akka itti fayyadamu gochuudha. Karaa biraatiin ilaalci hawaasni sirna kanarratti qabu addaan

baasee sadarkaa sirnichi irratti argamu madaalee kaa'uudha. Walumaagalatti bu'aan qorannoo kanaa:

- Sirna kana ilaaluun waa'ee aadda, safuufi duudhaa hawaasa naannoo sanaa beekuun nidanda'ama.
- Sirnichi bifa barreeffamaatiin yoo taa'ee odeeffannoo aanaa sanaa ta'ee tajaajiluu danda'a.
- Namoota mata-duree kanarratti qoraannoo gaggeessuu barbaadaniif akka ka'umsaatti tajaajiluu danda'a.

1.7. Daangaa Qorqnnichaa

Naannoon Oromiyaa kan uummata aadaa bal'aafi duudhaalee heddu kan qabuu waan ta'eef, qorannoon kun godina Arsii Lixaa aanaa Shaallaarraatti bakkaan kan daangeffame yemmuu ta'uu, uummanni Oromoo Arsii naannoo kanaa aadaa, duudhaafi sonaalee kan qabuudha. Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa garuu, qaacceessa itti fayyadama afaaniifi sirna araaraa koottu-dhufee aanichaarraatti qofaan kan daangeffamuudha.

1.8. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun yemmuu gaggeeffammu rakkoolee adda addaattu naannoo qorannichi itti gaggeeffamutti ture. Inni duraa gaaffileen haala tasgabbiin naannoo qorannoon kun itti gaggeeffamu sababa tasgabbiin hinjirreef ragaalee funaanuurrattii heddu rakkisaa ture. Inni biraa hanqina bajataafi hanqina yerooti. Akkuma armaan olitti tuqamuudhaaf yaalametti sababa rakkina aanaa kanatti uumameen yeroo dheeradhaaf namoonni socho'uu waan hindandeenyeef manaa bahuun rakkisaa tureera. Kana booda yeroon jiru baay'ee gabaabaa waan tureef rakkisaa ture.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

2.1. Seensa

Boqonnaa kan keessatti kitaabileefi qorannoowwan fooklooriifi gosoota isaa keessaa gosoota waldhbbiifii Sirna araaraa wantoota wal qabatan sakatta'uun ibsa kennun danda'ameera, Hojiileen gurguddoon boqonnaa kana keessatti ibsamanis kitaabilee mata duree qorannoo walfakkaataniifi itti dhiyaatan dursi kennuufin qorannichaaf tumsa laachuudha. Inni lammataa qorannoo kana dura dhimma kanaan walqabachuun hojjatame sakatta'uudhaan deeggarsa mata-duree qorannichaa taasisuun cimsuun danda'ameera. Karaa biraatiin ragaawwan odeeffannoo kennittotarraa walitti qabaman haala itti fayyadama Afaanii haala dubbii namoonni taasisan keessatti maal akka fakkaatu kitaabbilee wabiitti fayyadamuun mata-duree kana jalatti ibsamee jira.

2.2. Waldhabdee

Akka J.A Schellenberg (1996) kaa'eetti waldhabbiin namoota gidduutti raawwatamu bakka gurguddoo lamatti kan qoodamuudha. Isaanis: Yaadxina duriifi yaadxina amalaati. Yaaxdxini durii kan irratti xiyyeeffatu walitti dhufeenya gareewwanii kan ibsu ilaal. Gareewwan kunneen ramaddii heddu sadarkaa addunyaatti hanga sadarka gadi aanaatti garee of keessatti hammatuudha. Yaadxninni durii haala waldhabbi ibsuu kan yaalu beekkumsa qabaachuun yaaduu kan danda'u, dhala namaa jedhee kaa'a. Namoonni balballoomsan heddu sababni waldhbbii akkaataa hawaasni tokko itti yaadu irraa ka'eeti. Karaabiraatiin yaadxinni amaalaa ammoo, xiyyeeffannoo nama dhunfaarratti ta'ee, sababa waldhabdiif ka'umsi amala akka ta'e kaa'a.

2.2.1 Maalummaa Waldhabdee

Waldhabdeen kan uumamu haala garaa garaatin walitti dhufeenya dhuunfaafi namoota sadarkaa garaa garaa keessatti kan yaadan waldhabaniidha. Kunisa kan hiikatu yeroo namoonni isaan walitti fiduun rakkoo isaan gidduutti uumaman hiikuun furmaata itti kennaniidha. Akka addunyaatti waldhabdeen sadarkaa keessatti amala walfakkaatuufi dhaabbataa qabuudha. Kun kan ibsu namoota lama gidduutti yookan garee waldhaban lama gidduutti kan gaggeeffamuudha. Namoonin osoo hinjaallatiin waldhabdeen isaan

gidduutti uumamu danda’u. Kunis sababa fedhii keessa isaanii irraa kan ka’uufi duudhaa yookin safuu waliin wal qabatu danda’a. Kun immoo kan ta’uu danda’u fedhii isaanii guutachuuf kan waldhabdeen keessa isaankitti uumamuu danda’a. Nama waldhabdee araarsuun nageenyaafi wal danda’uu bu’aa qabeessa ta’e hawaasa gidduutti uumuuf kan adeemsifamuudha. Kunis haala dhaabbataa ta’een bifa walin jireenya hawasa keessatti kan argamuudha. Haalli kun immoo tooftaa mala jireenyaa hawaasa waldhaban gidduutti nagaan fi tasgabbi buusaniidha. Kunis kan namni hundi uumaman jiraachuuf miiraa keessa isaanitti dhagahamu ibsachuf raawwatuudha. Burtan, John.W, (1969). Kana jechuun kan ilmi namaa nageenya isaa eeggachuuf kan itti fayyadamuudha.

Araara jechuun adeemsa namoota waldhabe mala ittiin nageenyaafi amala gaarii isaan gidduutti kan seera bulmaataa isaanii waliin walqabsiisanii kan tasgabbi hawaasa hunda keessatti uumaniidha. Kunis xinsammuu, faalasama, saayinsii siyaasaa, xiinhawaasa, seeraafi kkf keessatti kan baay’inaan dalagamudha. Adeemsi kun immoo karaa namoota amala gaarii hin qabne gara amala gaaritti jijjiirramuu danda’uun raawwatu horachuu danda’uudha Garcia Edamundo (1994).

Haaluma walfakkaatuun, waldhabbiin waan haaraa seenaa dhala namaa keessatti raawwatamu miti. Waldhabbiin yeroo dheeraaf muuxannoo dhala namaa waliin kan deemuufi namarraa adda bahee kan hin ilaalamneedha..

Waldhabbiin walti dhufeenya namootaa keessatti taateewwan ittifamuu hindandeenye dha. Kunis, walsimachuu dhabuu kaayyoorraafi kaayyoo kanas galmaan ga’achuuf immoo wal loluun ni uumama. Lolli kunis, gara waldhabbi hamaatti deema. Lolli lubbuu namaafi leccalloo balleessa. Hayyuu Jeong(2006:167) akkas jechuun ibsa.”Once conflict turned into violence bit needs commitment of all actors and those who have interest in the conflict to resolve and manage conflicts in order to bring the situation in to the peaceful situation.” Yeroo tokko lolli yoo uumame namoota fedhii hojii dhimma kanaa hiikuu qabaniifi to’achuuf haala mijeessanii nagaaf dhaabbatan barbaachisa.jechuun ibsa.

Wadhabbiin tokko mul’atuun gara lolaatti yoo deeme yaaxinaaleen adda addaa ittiin to’atan ni jiru. Isaan keessaa yaaxina hayyuu Zartman (1996) akkana jedha.”Tooftaan ittiin waldhabbi too’atan jaar miyaa tarsimoo hojii gubbaa oolchuu danda’an adeemsa

qaamolee waldhabbiin gidduu seenee hariiroo uumuu, fedhii tarsiimoo jaar Miyaa isaaniifi taarsimoo waldhabbi sanaa too'atu baafatanii sakatta'anii araarsuudha."Conflict management mechanisms through institutions concerned with the implementation of strategies, process of interaction between conflict parties, this includes parties presentation of their demands based on this institutions purpose a police and strategy to manage conflicts (Zartman,1996:48) jechuun ibseera. Kana jechuun yaada jaar Miyaaalee wal dhabanii fedhii isaanii walitti qabuun adeemsa sababa waldhabbi jaar Miyaa sana mul'isu akka kaa'atan gochuufi furmaata laatudha. Hayyuun Ginty (2006) sababa waldhabbi lolaa too'achuu osoo hinseeniin dura tarsiimoofi firii isaa irratti xiyyeeffachuun fedhii waldhabdootaa gara lolaatti isaan geese sana addaan baafachuudha jedhee sababa isaa kaa'a. Ginty argue that any conflict management strategies should not direct addressing violence rather the effort and strategies should focus on identifying and satisfying unmet human needs which leads to violence (Ginty,2006:34).

Waldhabbiin jaarraa hedduuf sammun hayyootaa ciccimoo ta'aniin qo'atamaa tureera. Haata'u malee, bifa qo'annaa haqa qabuun kan jalqabe jaarraa 20^{ffaa} keessa ture (Schellenberg 1966). Dhufaatiin xinmadda hawaasaafi mul'achuu maxxansaa haqa siyaasaa Afrikaa waliin bara (1940) hayyoota Forestfi Evans-pritchard jedhamanii qo'annaan waldhabbi furuu beekamaa ta'eera.

Maalummaa waldhabbi hayyuu Fisher (1990) tti haala armaan gadiitiin addeesseera."Waldhabbiin wal madaaluu dhabuu yaada yookiin sona garee lamaafi achii ol hariiroo isaan gidduu jiru too'achuudhaaf yaada walcimsaa deeman jedhaniirru"Conflict is defined as in compatibility of goals or values between two or more parties in a relationship combined with attempt to control each other and antagonistics feelings towards each other (Fisher 1990:67).

Hayyuun Kriesberg(1998)waldhabbi yoo addeessu, waldhabbiin humna cimaa balleessaa fiduu danda'udha. Jacoby(2008) Kriesberg(1998) wabeeffachuun hiika waldhabbi kaa'eera. Wal dhabbiin walgitiinsa dhabuu paartilee lamaafi lamaa olitti. Paartileen kunniinis namoota dhuunfaa lama maatiiwwan,hiriyyoota,garee,dhaabbilee siyaasaafi kkf ta'uu danda'a "Conflictis the incopatibility of interest between two individuals, families, lineage, communities, political organization and the like. Jacoby(2008:52) irratti

Dahrendorf(1959) wabeeffachuun yaada kaa'eera. Ibsi isaas, waldhabbiin hawaasa keessatti karaa tokkoon jijjiirama milkaa'inaafi tasgabbi qabu kan fidu yoo ta'u gama biraatiin immoo, hirmaachisummaa kan hinqabneefi miidhaa cimaa geessisuu kan danda'udha.

2.2.2. Sababa Waldhabdee

Namni dhuunfaa, gareen hawaasaafi biyyoonni sababotaa adda addaatiin kan walitti bu'an yoo ta'uu, heedduun isaanii garuu, bu'aawwan dhunfaa, garee, akkasuma rakkinootaa adda addaatiin. Karaa birootiin immoo yeroo namoonni fedhii isaanii guutachuuf yaadafi qaaman walitti bu'an kan hawaasni nagaa buusuuf kaatudha. Kunis yeroo sabni yookiin namni tokko isa biroo miidhu yookiin miidhamu kan namoonni badii isaan gidduutti uumame ilaaluun, kan badii qabutti murteessuun walitti araarsaniidha (Fishman1994:40).

Biyya keenya keessati walitti bu'iinsi sabootaa bara durirraa kaasee hanaga bara kanaatti waanuma mul'atu. Keessattuu bara sirna Minllikirraa kaasee hanga bara mootummaa kanaatti (Iyaadig) kan jiruudha. Kanneen akka waldhabbi saba Oromoofi saba Isaa, saba Oromoofi saba Sidaamaa, saba Oromoofi saba Soomaalee, saba Oromoofi saba Amaaraa, Saba Oromoofi saba Gumuuz hedduu k.k.f. Kaasuun nidanda'ama. Waldhabbiilee saboota gidduutti tasisaman sababoota adda addaa ta'uu danda'a akka toora intarneeti, <http://www.trnscend.org/tms/2011/2012/-Cnflct> and *Violence in Africa*. Jedhu ibsutti, waldhabbiilee daangaan walqabatan, waldhabbi saboota qabeensya uumamaa xiqqaa qaban, gaafflee siyaasaa, shira mootummoonni saba tokko isa biraarratti kaasuun umrii dheereffatufi fedhiin sabootaa yeroodhaa yerootti dabalaa deemuun, rakkina uumaa fakkeenyaaf, hoongee k.k.f. Kaasuun nidanda'ama. Karaa biraatiin namoonni dhuunfaas akkuma yaada armaan olii fedhiin isaa dabaalaa deemuun fedhii isaa kana guutachuuf qaama biraatiin walitti bu'uun isaa dirqama itti ta'a.

Akkasumas sababoonni akka isaan wal-dhaban godhe maal akka ta'e adda baasuun gara murtiitti deeman.Yaada kana (Deutsch Karl 1966) akka kaa'etti, wal-dhabdeen kan uumamu fedhii namoonni lama waan gara garaa irratti garaa wal hanqatan jechuudha.

2.2.3. Akaakuu Waldhabdee

Akka Mamo (2006) kaa’ettii akaakuu wadhabdee akka armaan gadiittii kaa’uun nidanda’ama. Iaanis: Waldhabbii qabeenyaafi hawaasummaa, aadaafi duudhaa, waldhabbii qabeenyaa kanneen diinagdeen walqabate, inni kun qabeenya lafaa, daangaa, bishaan marga, meeshaalee walii kennamufi k.k.f. irraa kan ka’een waldhabbiin uumama.

Waldhabbiin hawaasummaa, naannoo hawasaa jiraatanii haala aadaafi duudhaa hawaasa sanaa fudhachuu dhiisuun waldhabbii uumamu. Waldhabbiin hawaasummaa karaa biratiin, gochaalee hawaasni akka safuutti ilaalurratti hirmaatanii argamuudha. Fakkeenyaaf hanna, buttaa, amaantaa hawaasa sanaa hordofuu dhiisuu, dubartii arrabsuu, namoota umriin isaa caaluu kabajuu dhiisuu faadha.

2.2.4. Waldhabdee Furuu

Waldhabbii namoota dhunfaa kaasee hanga waldhabbii biyyatti taasifame tokko sadarkaa dura lolli ka’ee jirurraa miidhaa inni fiduu dandanda’urraa hirisaa deemuun gara waldhabicha sana furuutti nama geessa. Haayyuun Imobighe (2003) yaada isaa yemmuu kaa’u, “waldhabbii too’achuun xiyyeeffannoo isaa kaallatiifi mala waldhabbii too’achuun, kaayyoo isaan irratti wadhaban iddoo gadi fageenyaan xiinxaluun furmaata yeroo dheeraa kennuudha.” Jedha. Haalli waldhabideen ittiin too’atamu hayyun Zartman (1996) akka itti aanutti ibsee jira.”Haalli waldhabbiin itti too’atamuu danda’u tarsiimoofi dhaaba waldhabbii hiikuuf dhaabate.”Jedhaa. Adeemsa waldhabbii furuu keessatti namoonni rakkoo furuu adeeman sun muxannoofi gahumsi isaan qaban waldhabbicha furuu keessatti murteessaadha. Waldhabbii furuu keessatti hojiileen sirriitti hojjatamuu qaban tooftaalee hariiroo gaggaarii namoota gidduutti horachiisuufi hawaasa muuxannoo horachiisudha.

Akkaataa hubaannaa namootaa cimsuun, waldhabbii addaan baafachuu horachuun meeshaa dandeettii waldhabbii hawaasa keessatti hiikuuf qabaachuun barbaachisaadha. Kanaafuu, adeemsi waldhabbii hiikuu bu’aan inni qabuu kan nama tokkoo qofa utuu hintaanee, kan qaamoota hedduu waan ta’eef, caalaatti irratti kan hojjatamuu qabuudha. Kanaafuu sirni araara koottu-dhufee keessatti tooftaan waldhabbii ittiin furamaa ture rakkoolee hawaasa naannoo sanaaf faayidaa guddaa kennaa kan tureedha.

Haalli waldhabbiin ittiin hiikkamu kun kan uumame tasa utuu hintaane, adeemsa sirnaafi duudhaa hawaasa Oromoo kan muuxannoo baroota dheeraa kuufateen akka ta'e beekkamaadha. Adeemse waldhabbiin ittiin furamu keessatti waldhabbii sana bakka inni itti uumameefii haalli inni itti uumamee duukaa bu'uun furmaata kan itti barbaadu qaamotuma hawaasa san keessaa filatamee hojii kana hojjatuudha. Yaada kana hayyuun Ronald J. (1990) "Hariiroon gareewwan gidduu jiru haalli waldhabbii kallattii isaa osoo hingaafachiisin furmaata itti argatu." Jedha. Adeemsa hubannoo waldhabbii hiikuu madda waldhabbii beekuun bu'a qabeessummaa isaa caalaatti mirkaneessuun barbaachisaadha. Kanaafuu, haallii koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Shaallaa haaluma kaanaan olitti ibsameen kan raawwachaa tureefi raawwachaa jiruudha. Waldhabbiin garee tokko keessatti uumamu gara sadarkaa hammeenyaattii osoo hin uumamin sadarkaa xinnarrattii mala itti barbaaduun barbaachisaadha. Fakkeenyaaf, waldhabbii bara 2006 waldhabbii ummata Oromoofi ummata Alaabaa gidduutti taasifame kaasuun nidanda'ama. Waldhabbiin kan jalqabe saaamtonni qbeenya aanaa Shaallaa keessaa saamanii gara aanaa addaa Alaabaatti geessan ummanni qabeenyi jalaa saamamees qabeenyi akka deebu'uuf gaafachaa turan. Hawaasichi ammoo qabeenya deebisiisuu hindandeenyee kanaafuu, saboota lamaan gidduutti waldhabbiin cimaan guyyoota hedduuf taasifamee qabeenya hammana hinjedhamneefi lubbuun namoota hedduu gama lamaaninuu galaafatame.

Akka hayyuun Daniel (1965) jedhutti "Waldhabbiin human cimaa kan qabuufi saffisaan sadarkaa walballeessuufi diinagdee hedduu akka manca'u kan taasisuufi garaagarummaa dinagdeefi humnaan angoo qabachuu irraa kan maddudha." Jedha.

Haaluma kanaa waldhabbiilee aanaa Shaallaa keessatti uumaman kanneen akka hanna, saamicha, arrabsoo miidhaa qaamaa, ajjeechaafi k.k.f. sirna araaraa koottu-dhufeen kan hiikkamu yoo ta'uu, sadarkaaleen waldhabbii namotaa, sababootaa waldhabbiifii ulfaatina waldhabbiileerratti xiyyeeffannoo kennuun mallii araara kan itti kennamuudha.

2.2.5. Gama Seeraatiin(Legal)

Waldhabdeen namoota gidduutti uumaman gama seeraatiin adeemsa mataa isaa kan qabuudha. Kunis kan raawwtamu ogeessota seeraatiin ta'ee, heerri yakka adabaa kan

ummanni biyyattii itti amanee barreeffamaan qophaa'ee taa'uu waan ta'eef, heericha yeroo barbaadanitti qamni barbaadu kamiyyu argatee dubbisuu kan danda'uudh. Karaa biraatiin waldhabbiin karaa hammayyaatiin hiikkamu qaamni seerarratii leenji'ee ogummicha qabtee, akka ogeessa seeraatti mindeeffamee mootummarraa mindaa argatuudha.

Haalli waldhabdeen karaa hammayyaatiin ittiin hiikkamu jalqaba qaamni miiddhame jedhee qaama miidhe iyyatuun isaarra jiraata. Kana booda qaamonni seeraa, abbaan alangaa iyyaannaa isaa ilaaluun ragaa namoota sadii akka dhiyeeffatu godha. Itti aansee haaluma ragaafi qindaa'ina seeraatiin namni badii uume seera yakkaatiin mallaqaan yookan hidhaa waggaa yookaan ji'aan adabamuu danda'a.

Fakkeenyaaf namni qabeenya namaa hate tokko yoo ilaalle, heera Itiyoophiyaa seera yakkaa keeyyata 665 lakk. Jalatti namni qabeenya nama dhuunfaa seeraan ala duroomuuf yookan faayidaa seeraan ala argachuuf fudhate adabbii salphaa yookan adabbii cimaa waggaa shan hincaalleen adabama.

2.2.6. Gama Aadaatiin(Traditional)

Sirna adeemsa araaraa namoota waldhaban lama ykn lamaa ol gidduu galuudhaan haala aadaa naannoo sanaatiin manguddoonniifi namoonni dandeettii muuxannoo dubbii qaban ta'anii, hooggantoota lama (qora mataafi qora miilaa) tiifi abbaa murtii ta'anii waldhabdee furuudha.

Waldhabdee yookiin walitti bu'insa kan namoonni adeemsa waliin hojjechuu keessatti fedhii isaanii guuttachuuf yookiin wanta isaan barbadan guutamu yoo guutamuu baate keessa isaaniitti uumamuun kan walitti baafatanii yaalan yookiin gama walitti bu'ani dha. Waldhabdee kunis, kan uumamu danda'u nama dhuunfaafi abbaa qabeenyaa jidduutti. Hawaasaafi hawaasa gidduutti, nama dhuunfaafi garee gidduuttifi namoota dhuunfaa lama gidduutti ta'uu danda'a. Waldhabdeen akkuma miidhaas qabu bu'as ni qaba. Kunis, yoo wanti tokko akka hojjetamuufi akka kunuunfamu barbaanne walitti bu'anii yaada furmaata argachuun barbachisa. Allwood.J (1993) Hayyuun kun dabalataanis, tartiiba namoota waldhaban araarsan akka armaan gadiitti kaa'uun ibseera.

Ummanni Oromoo aadaa bal'aafi seenaa guddaa kan qabuudha, kana waan ta'eefi maloonni namoota ittiin araarsan akkuma maloota isa hammayyaa gadi ta'ee miti. Kana waan ta'eef, haalli waldhabbiin ittiin furamu akkuma Oromiyaan bal'oo taate, aadaan ishees bal'aadha.

Waldhabbiileen karaa aadaatiin hiikkaman akka seeraa wanti akka biyya uummanni guutuun irratti walii galee tumamee barreeffamaan taa'ee utuu hintaa'in, haaluma aadaa, duudhaafi seera hawaasa naannoo sanaatiin kan murtaa'eedha. Karaa biraatiin araari akka aadaatti raawwtamu akka hammayyaatti qaamni ogummaan leenji'ee, ogeessa jedhamu hinjiru, haata'uuti jaarsi umriidhaan guddaa ta'e, hawaasa keessa jiraatu keessatti fudhatama qabufi muuxannoo araaraa irratti kan qabu ta'uu qaba. Waldhabdeen karaa aadaatiin hiikkamu adabbiin isaa akka adabbii hammayyaatti hidhaa waggaafi ji'aatiin kan gaggeeffamuu miti. Adabbiin sirna kanaa yeroo hedduu qabeenyaan kan walqabteedha. Fakkeenyaaf sirna araara koottu-dhufee keessatti namni haadha warraa nama biraa wajjiin saal-qunnamtii raawwate qorri lamaaniifi abbaan murtii seeraa duraan hawaasa naannoo kanatti baratame fard sangaa meeshaa guutuufi loon lamaan dubbiin waldhabdee qaamota lamaanii dhumta.

Akka ummata Oromoo Arsii aanaa Shaallaatti maloonni namoota waldhaban ittiin araarsan akka itti aanutti dhiyaata. Ummanni Oromoo Arsii aanaa Shaallaa keessa jiru waldhabdeen irra caalaa kan hiikkamu karaa jaarsummaatiin. Kana waan ta'eef, jalqaba miseensota gosota gurguddoo lamaanirraa filatamanitu aanaa sana keessa jira. Baay'inni miseensotaa kanaa afur yoo ta'anuu moggaasni garee kanaa ' utaa waayyuu' jedhamu. Haaluma kanaan waldhabdeen sadarkaa ajjeechaa lubbuuti gadijiran hunda isaanii kan fixu qama kana. Kan ajjeechaa lubbuu garuu warra gadaati. Haaluma kanaan waa'ee nageenya hawaasa naannoo sanaa yeroo hundaa hurdoffii cimaa godhu. Haaluma nageenyaa hawaasa isaanii ilaaluuf jecha ji'atti si'a lama walgahii idilee taa'u. Namoota waldhaban lamaan bakka jaarsoleen utaa waayyuu taa'anitti (marii idileetti) akka dhiyaatan godhu. Jaarsoleen utaa waayyuu bakka beellamaatti argamuu, Qaamonni waldhaban lamaan argamuu qabu. Fedhiin namoota waldhabanii lamaanuu erga dabaree dabareen erga yaada isaanii irraa fuudhanii booda, Himatamaan himata isaairratti ka'eef deebii gahaa akka kennu carraan nikeennamaafi, Bakka isaani wal amanuu dadhabanitti

raga itti gaafatu; yookan nikakachiisu, Miidhamaan miidhamaa akka yaalu, dhiifama akka gaafatu, badii uume waan bakka bu’u yoo jiraate bakka akka buusu godhu.

2.7. Jaarsummaan

Adeemsa jaarsoonni namoota waldhaban walitti araarsan jaarsummaa jedhama. Jarsoonni aadaa Oromoo keessatti kabaja guddaa qabu. Jiraatan hawaasaa jaarsootaaf iddoo guddaa kenna. Gorsii isaanis ni dhagayama. Jaarsaa jechuun namoota umriidhaan waggaa 50 ol ta’aniidha. Hawaasa Oromoo keessatti namoota waldhaban kan araarsu jaarsota. Jaarsonni Oromoo naannoo isaaniitti waldhabbiin yoo uumamu osoo hinturin dafanii araarsuudhaan furmaata barbaadamu kennu yaaduma kana cimsuudhaaf akka Dajaneen (2004:29) qorannoo isaatiin kaa’etti,”faayidaan sirna araaraa ummaata Oromoo karayyuu kan Awaashi ol’aanuufi ollaawan akka Affaarii fi Argobbaa jiddu jiraniif kan gargaaruudhaa. Araara jechuun homaa jechuudhaa mitii garuu adeemsa waldhabbiin gosaa kan keessafi alaa ittiin hiikamuudha. Innis, naannoo heddutti kan raawwatamuun hawaasa keessaa manguddoo ta’anii sirna gadaatiin hariiroo kan qabaniidha. Jechi jaarsa jedhu moggaasa Oromoon hangafaaf kan kennamuudha. Jaarsummaan immoo adeemsa waldhabbiin dhunfaa yookaan garee tuuta jaarsaatiin araarfamuudha.”

Karaa biraatiinis, kitaaba traditional mechanism of conflict resolution in Ethiopia, Giday Degefu kararo with a foreward by Kinfu (2000:82) jedhutti.

“Economics or political economy is a social science that involves human interactions or social relations and materials resources. In the process of economic relations, the emergency of disputes with different magnitudes is inevitable we, there fore need to deal with the Oromo traditional economic disputes and their respective settlement mechanisms”

Kana jechuun “Qabeenyi ykn siyaasaan qabeenya saayinsii hawaasaa fi qabeenya uumamaa kan hammatuu dha. Adeemsa walitti dhufeenya qabeenyaatiin balaawwaan tasaa karaa garagaraatiin mul’achuu danda’a. Jaarsummaan adeemsa namoonni waldhaban yookan sirna tokkorratti jarsoleen umriin dheeraa ta’an, muuxannoo dubbii kanaa qabaniifi hawaasa keessatti fudhatama qabaniin sirna gaggeeffamu jaarsummaa jedhama. Akkuma ummata Oromoo godinaalee biraa, hawaasni ummata Oromoo Arsii aanaa Shaalla waldhabbiilee sasalphaa kaasee hanga waldhabbiilee gurguddaatti haalli

ittiin hiikkatu, akkuma Oromoota godinaalee biraa keessa jiraniitti. Waldhabbiilee naannoo aanaa kanaatti irra caalaatti kan furmaata argatu gara jarsolee utaa waayyuu, shanachaafi abbootii gadaatiin, kana waan ta'eef jaarsummaan bakka guddaa qaba.

Araara jecchuun kan hawaasni tokkoo waldhabbii nama dhuunfaa lamaa gidduutti, garee hawaasa tokko gidduutti uumaman mala ittiin nagaa buusanidha. Walddhbbiin kunis, hawaasa gidduutti karaalee adda addaatiin uumamuu danda'a. Innis, kana nama ajjeese, kan daangaa lafa irratti waldhabe, waldhabbii dhirsaafi niitii, waldhabbii hiriyyaafi hiriyyaa gidduutti mul'ataan furuuf yookiin hiikuuf kan hawaasni adda addaa dhimma itti bahani dha. Araarri kunis yeroo adeemsifamu kan hawaasni itti amanu, kabaju, sodaatufi safuu isaanii ibsutti fayyadamuun nama yookii hawaasa waldhabe ittiin araarsani dha. Karaa biraatiin osoo nama waldhabe hin araarsiin akka waaqni isaaniiif dhagahuufi namoonni waldhaban waliif hameenya garaa isaanii keessa jiru laaffisuuf waaqa kadhachuun eebbifachuun gara araaraatti deemu Dirribii (2009:285). Itti dabaluun, Beekan (2015) jaarsummaan jaarriyaa maanguddootaan raawwatudha. Bifa araaraan maanguddootaafi jaarsa ollaatiin kan raawwatamu yoo ta'u, bubbii murtii sadarkaa gandaa irraatti raawwachuu qabudha. Kunis, rakina maatii, ollaa, dhirsaafi niitiifi kkf gidduutti uumamaniif hiika duraa kennuuf kan uummata gargaaruufi ammas gargaaraa jirudha jedha.

2.7.1 Raawwii Jaarsummaa

Uumanni Oromoo nagaa buusuf yookin namoota wal ajjeesan kan waldhabe yookiin wal lolan araarsuuf adeemsaafi sirni mataa isaanii qabu. Innis, kan uummanni Oromoo itti amanee yookiin sodaatee waliif garaa laafuu yookiin quuqama isaan keessaa jiru hammeenya tokko malee akka isaan walitti araaraman kan taasisan seera bulmaata kan mataa isaani qabaniidha. Kunis, akka armaan gadii ibsamuun kaa'ama. Raawwiin araaraa haaluma ciminaafi laafinsa namoota waldhabaniirratti kan hundaa'uufi baay'inni jaarsotaa haaluma ulfaatinsa waldhbbii kaannaanitiin. Akka hawassa Oromoo Arsii aanaa Shaallaattii waldhabbii hiikuun sadarkaafi adeemsa mataa isaa kan qabuudha. Waldhabbiilee lubbuu namaatiin (Gumaa) qabdu sadarkaa abbaa gadaatti kan dhumuudha. Abbaan gadaa akkaa hawaasa Oromoo naannoo sanaatti waldhabbiilee

cimaa, ulfaatinsa qaban kanneen jaarsoleen utaa waayyuu, shanachaafi manaa dadhaban kan furmaata itti kennuufi itti gaafatamummaan warra gadaa hedduu cimaa kan ta'eedha.

Waldhabbiileen lubbuu namaatiin (gumaa)n wal hin qabannee ammoo kan furmaata argatan, jaarsolee utaa waayyuutiin . Yeroo tokko tokko waldhabbiilee gumaa hinqabnes ta'ee kanneen jaaesoleen utaa waayyuu dadhaban abbootii gadaatiin furmaanni barbaaddama. Jaarsoleen Utaa waayyuu kan filataman gosoota lamaan gurgoddoo naannoo sana jiraatan, gosoota Utaafi Waayyuu keessaa yemmuu ta'uu, hojiin isaanii ammoo, waldhabbii hiikuu qofa utuu hintaanee dhimmoota hawaasa Utaafi Waayyuu ilaallatu hunda. Namni waldhabes waldhabdee isaa jaarsotuma kanaan gayata. Yookan jaarsoleen kunneen kallattii adda addaatiin waa'ee hawaasa sanaa hordofan waan ta'eef, qaamota waldhaban akka gara jaarsummaa dhufanii dhimmoonni isaanii karaa jaarsummaatiin akka raawwatu godhu. Waldhabbiin salphaan sadarkaa balbalaattii jaarsummaan isaa kan ilaallatu shanachaan. Balbala kan jedhamu miseensa gosaa ta'ee, hortee gosa sanaati. Balbala keessa jaarsoleen waldhabbii naannoo balbala isaanii furmaata kan barbaadu jarsa shanachaati. Balbala biraa wajjiin yoo waldhabame ammo jaarsummaa kan taa'u, jaarsota Utaa waayyuuti. Sadarkaan waldhabdeen inni dhumaa (xiqqaa)n kan ilaallamu jaarsota manaatiin. Jarsota manaa jechuun firoota akka: abbaa, akaakayyuu, wasiilafi hortee qe'ee sanaa hunda kan ta'eedha.

Kallachaan araarsuu: Kallachi ulfaatina guddaa waaqefataan waaqa gaditti sodaatuu fi safeeffatuudha jedhama. Kallachi sibiila qorsa (comet) yookin bakakkaa waliin kan samii irraa bu'eedha jedhu. Waaqeffataan durii bakka bakakkaan itti bu'e , Aannaan sa'a gurraachaa itti dhibaafatee kallachaafi bokkuu argata. Bokkuufi kallachi jalqaba waaqa bu'an jedhaman. Bakki bakakkaan itti bu'e midhaan illee ni barakata jedhama. Kallachi bidiruu keessa wayyaa haaraan maramee taa'a. Akka hin ligdoofneef gaga baqsanii itti naqu (anti rest). Sanaa achi waggaa dheeraa booda yommuu kallacha bobbaasan, akkuma guyyaa duraa haaraa ta'ee argama. Kallachi kabaja qaba. Dhiiga malee hin socho'u. Kallachi hin qolu waan jedhamuuf waaqeffataan kallaacha duratti gonkuma sobaan hin kakatu. Kan sobaan kakate immoo hin oofkalu. Kallachi yeroo hedduu akkuma caaccuu dhimma nagaafi araaraaf itti gargaaramaniidha. Bara caamsan hammaate, kallachi malkaatti, tulluutti bobbaamee kadhatama. Yoo namni wal ajjeesee araaramuu dide

kaallacha bobbasanii araarsu. Kallachi kabaja guddaa waan qabuuf namni kallachaan kadhatamee hin didu. Bara amma a keessaa erga amantii mirga uummata oromoo waliin cabee as garuu namoonni tokko tokko, warri kennuu didan yookin isheen didde ittiin doorsisanii bakka isaa maleetti, dhimma dhuunfatiif itti fayyadamuudhan kabajaafi qooda kallachaa balleessaa jiru. Kuni safuu cbsuudha. Kallachi bu'aafi dhimmaa dhuunfaaf hin oolu. Kallacha addaan itti hin adeeman. Osoo farda yaabbatanii deemanii, yoo kallachi namatti dhufe irraa bu'aniit kallacha na oofkalchi jedhaniit bira darbu Dirribii (2009:107).

Kun kan agarsiisu kallachi araara uummata oromoo gidduutti buusuufi kabajaa uummanni oromoo waliif sirna bulmaata isaanii keessatti waliif dhagahuun kan walitti ararsaniidha. Inni kun immoo olaantummaa isaan hamantii isaaniif qaban kan agarsiisudha.

Bokkuun araarsuu: Bokkuun inni jalqabaa akkuma kallachaa waaqaa bu'e jedhama. Bokkuun kabaja guddaa qabatus akka kallachaa hinsodatamu. Bokkuun mallattoo aangooti. Abbaan gadaa bokkuu qabatee seera tumame labsa. Yeroo ammaa garuu namni bokkuu ni magarfata, muka gaarii ilaalee bocee tolfata. Bokkuun mallattoo gadaa naannoo adda addaati. Bokkuun tokko naannoo ofii bahee laga hin cee'u. Akka tasa yoo laga ce'e fala qaba. Amantoonni giddu galeessa bahaa keessa jiran, waaqeffannaan, kiristaannifi islaamni, waan tokko irratti walfakkeenya ni qaba. Fakkeenyaaf sadanuu waaqni samii keessa jiraachuu isaa, sadanuu waaqa saalaa yookin koorniyaa dhiiratin waamu. Sadanuu dhiigaan waaqa galateeffanna jedhamu. Kiristaanniifi islaamni kitaaba ittiin waaqeffannu waaqatu afaan keenyaan barreessee karaa muuseefi ergamtoota yookin piroofeetaa adda addaa gadi nuuf buuse jedhu. Waaqeffaannaan immoo bakakkaa waliin kallaachaa fi bokkuu buuse jedha. Bakkaan ammas bu'aatuma jira. Jaarsoliin oromoo yeroo nama wal lole araarsaan abbaan bokkuu bokkuu isaa qabatee bakka namoonni sun itti araaraman qabatee dhaqa. Yeroo kana namoonni wal lolan yoo bokkuufi abbaa bokkuu sana harkatti argan kabajaafi seera bulmaataa isaanii eeggachuuf waan abbaan bokkuu jedhe diduun hin danda'u. Kun immoo kan agarsiisu bokkuun sirna araara uummata oromoo keessatti iddoo olaana qaba Dirribii (2009:107).

Kun immoo kan agarsiisuu uummanni oromoo nagaa buusuufi eeggachuuf dur irraa kaasee hanga ammaatti kan ofii isaatii seera bulmaataa baafatee ittiin jiraachaa tureefi jiraachaa jiru ta'uu kan nama hubachiisudha.

Haaluma walfakkaatuun qorannoowwan kanaan dura namoota gara garaatiin dalagaman kan qorannoo kana waliin firoommii qaban xinxaluun akka armaan gadiitti kaa'amaniiru. Inni jalqabaa, Maammoo (2006) yoo ta'u, innis sirna sirna araaraa waldhabbii furuu Aanaalee (Dodolaa, Hasaasaafi Nansaboo) irratti kan hojjetameera. Qorannoo isaa keessatti wanti inni irratti xiyyeeffate sababa waldhabbii, gosoota waldhabbii akkasumas, waldhabbii muraasni maaliin akka fixuun danda'amu gabaabsee kaa'eera. Ani immoo qorannoo kanaan keessatti itti fayyadama afaanii sirna koottu-dhufee keessatti maal akka fakkaatu; yoomessi sirna kanaa maal akka fakkaatuufi sirna gondoootiin mata-duree armaan olirraa addaa taasisuun qorannoo kana qaacessee jira.

2.8. Fayyadama Afaanii

Afaan karaa ilmi namaa yaada isaa ittiin dabarfatuudha. Afaan, afaan jedhamuudhaaf jechoonni isa barbaachisa. Jechoota malee afaan ibsamuu hindanda'u. jechoonni ammoo bakka sirriifi akkaataan itti fayyadama isaanii malee yemmuu itti fayyadamaman ergaa barbaaddame argachuun hindanda'amu.

Jechoota fayyadamuu keessatti gareen jechootaa kanneen akka, jechoota loogaa, jechoota ergisaa jechoota hirrkattoo, jechoota akka uumeefi kan kana fakkaatan fayyadamuun ergaa barabaaddamee dabarffachuun waliigaluun nidanada'ama.

A. Jechoota Loogaa: Looga jechuun garaagarummaa haala dubbii ykn itti fayyadama jechoota hawaasaa naannoo tokko gidduutti mul'atuudha. Kana uma ilaalichisee jenet akkas jechuun ibsite:

Looga jechuun garaagarummaa adda addaa afaan tokko keessatti jechaan seer-lugaanfi dubbiidhaan hawaasa tokko keessatti sababa garaagarummaa hawaasummaafi naannootiin muldhatuudha(Jenet, 2001:132)

Abdulsamadis yaada armaan olii kana deeggaruun garaagarummaan karaa adda addaatiin muldhatan kan akka itti aanutti tokko tokkoon ibsa.

Garaa garummaan sagalee jechoonni gara garaa godinaalee gara garaa keessatti gargaaramuun sagalee tokkoon ykn lamaan mul'atan niqabu, hiikni jechoota kanneenii garuu tokkuma.

Garaa garummaan jechaa garaa garummaa kan Afaan Oromoo keessatti bifa lama qaba.

- i. Jechoota walirraa adda kan hiikan
- ii. Jechumti tokko hiika walirraa addaa qabaachuu danda'a.

Garaa garummaan seer-lugaa garaa garummaa bamaqaafi maqibsitoota dhufuufi uunka jechootaa irraa kan madduudha(Abdulsamad, 1995:32-47)

Afaan Oromoo akkuma bal'ina uummata isaa loogota heddu of keessaa qaba. Kanumarraa ka'uudhaan loogni naannoo tokkootti dubbatamu hawaasa naannoo biraatiif ifa ta'uu dhiisuu ykn hiika biraa qabaachuu danda'a. Dubbii namoonni taasisan keessatti wantoonni murteessaa ta'an naannoofi hawaasaa isaan keessa jiraatan sana. Kana jechuun haalli loogni isaan itti dubbatan kanuma naannoo sanaafi hawaasa sanaa kan fakkaatuudha jechu.

B. Jechoota Ergisaa : Jechoota ergiffachuu jechuun afaan tokko keessatti jecha wanta tokko bakka bu'u yoo jiraachuu baate, jecha afaan biraa fudhachuun itti fayyadamuudha. O'Grady n waa'ee ergiffannoo jechootaa akka itti aanutti ibsa.

Ergiffachuun cee'ina afaanii afaan tokko irraa gara afaan biraatti kallattii adda addaatiin taasiffamuudha. Kunis cee'ina jechaa, sagaleefi seera afaan tokkoo gara afaan biraatti gahamuudha (O'Graddy,1995:196).

Akkasumma hayyuun kun afaan tokko fedhii isaatiin jechoota kan ergifaturratti, dabalataan ammoo jechoonni dhiibbaa adda addaa irraan kan ka'e afaan tokko irraa gara afaan biraatti cee'uu danda'a. kunis dhiibbawwan lama irraa kan ka'eedha jedha. isaanis:

- i. Dhiibbaa afaan naannoo sana karaa siyaasaatiinis ta'e karaa aadaatiin dhuunfate tokko, afaan naannoo sanaa hindhuunfanne irratti godhuun,

- ii. Dhiibbaa afaan naannoo sana karaa siyaasaatiin ta'ee karaa aadaatiin hindhuunfanne, afaan naannoo sana dhuunfate jiru irratti godhuun (O'Grady 1995:197).

C. Jechoota Hirkatoo: Jechoota hirkatoon jechoota ta'anii ulaagaa jechi tokko guutuu qabau; walaba ta'uu; ofdanda'anii dhaabbatuu; hiika qabaachuufi kan kana fakkaatu guutuu kan hindandeenye. Isaanis salphaafi xaxmoo jedhamuun bakka lamatti yoo qoodaman dureefi duubee ofkeessaa qabu. Hispelmath jechoota hirkatoo ilaalchisee akka itti aanutti ibsee jira.

Jechoonni hirkatoon 'wantoota walqabatan' garuu maxxantuu jechuunii kan hindandeenyeedha. Isaanis kutaa jechootaa hirkatootti kan ramadaman, kan yeroo baay'ee maxxantuufi dhamjecha of danda'aa gidduutti argamuudha (Haspelmath, 2002:151)

Gaaddisaa Birruu waa'ee jechoota kanaa akka itti aanutti ibsee jira.

Jechoonni barreeffama Oromoo keessatti rakkoon irratti mul'atan bifa adda addaa qabu. Isaanis fufii (affexes)fi kiliitikee jedhamu. Kiliitikiin bifa lama qaba.inni tokko, isa sadarkaa (status) jecha qabatee kan akka fufiitti barreeffamu jechuun kophaatti odoo hinmaxxanin barreeffamuu hindandeenye yoo ta'uu, inni biraa ammo kan si'a tokko akka jecha ofdanda'ee dhaabbatuutti odoo hin maxxanin barreeffamu yoo ta'uu, si'a biraa maxxanee kan barreeffamu (Gaaddisaa 1995:68).

Akka yaada armaan oliitti jechoota ofdanda'an ta'anii, yeroo tokko tokko jecha olla isaanii irratti hirkatanii kan dhaabbatan, jechoota hirkatoo salphaa (simple clitics) yoo ta'an, warri yeroo mara of danda'anii dhaabbachuu hindandeenye ykn jechatti hirkatan malee kophaa isaanii hiika hingodhanne ammoo, jechoota hirkattoo xaxamoo (special clitics) kan jedhamaniidha.

D. jechoota Akka Uumee

Jechoonni kun jechoota namni tokko yaada isaa haala quubsaa ta'een ibsachuuf uumuudha. Kana ilaalchisee Salmoon Halfoomyeroo ibsu:

Ilmi namaa jechoota jiran ykn turan qofa yaada isaa ibsachuu hindanda'u. Hamma ciminaafi bal'ina yaadichaa irratti hundaa'uun jechoonni baay'een barbaachisuun isaanii dirqama. Mala jechoota itti baay'isnu keessaa tokko jechoota uumuudha.jechoota uumuun karaa adda addaatiin taasifama. Maxxantoota jecha uuman maxxansiisuun, jechoota garagaraa walitti hidhuun, dubbifamaa jecha tokko ykn jechichuma gutumaan guutuutti irra deebi'unifi kan kana fakkaatuudha (Solomon, 1997: 29-30)

Haaluma kanaan sirna dubbii afaanii keessatti namoonni haala naannoofi garee hawaasaa isaaniirraan kan ka'e akkaataan itti fayyadama afaanii gara gara ta'uu isaa kan mirkaneessuudha. Sirna araaraa keessatti haalli jaarsoleen afaan itti fayyadaman akkuma armaan oliitti hayyoota adda addaarraa ka'e jechootuma naannoo isaanitti fayyadaman ta'ee, kana yeroo jeerummaatti fayya daman jechoonni tokko tokko garuu kan yeroo idilee isaanii itti hinfayyadamneedha.

Boqonnaa Sadii: Beeduuba, Saxaxaafi Mala Qorannichaa

Qorannoo kan keessatti mata-dureewwan xixiqqoo: beedduuba, saxaxaa qorannichaa, mala qorannichaa, odeffannoo kennitoota qorannichaa, iddattoofi mala iddatteessuu, madda ragaalee, adeemsa funaasa ragaaleefi mallee qaacceessa ragaawwan qorannicha keessatti gargaaramuun walduraa duubaan dhiyaatanii jiru. Qorannoon kun qaacceessa itti fayyadama afaaniifi sirna araaraa koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Shaallaa ilaala. Ragaawwan maddeen adda addaa irraa argaman mala qorannoo akkamtaatiin gargaaramee qaaccessee jira.

3.1 Beeduuba Qorannichaa

Qorannoo kana akka gaggeessu kaka'umsa Haala qabatama ummaata aanaa Shaallaati. Ummanni aanaa Shaallaa haalli taa'umsi ishee ummattoota kibbaatiin kan marfameedha. Inni kun ammoo saboonni dada addaa aanaa sana keessa akka jiraatan godhe. Keessattu ummanni Walaayitaafi Kambaataa sababa hojii guyyaatiirraa kan ka'ee bal'inaan aanaa kana keessa qubatanii jiru. Inni kun aadaa ummata aanaa sanaarratti dhiibbaa baratama badaa akka qabatu godhaa jira. Karaa biraatiin aadaa isaa kan duraan ture dhisee isa kan alagaa akka qabatan gochuuf adeema. Kanaafuu, ummanni kun aadaa isaa bareedaa sana akka qabatee taa'uu qorannoon barbaachisaadha. Karaa biraatiin ummanni aanaa Shaallaa sirna dagalee /mana murtiitti/ kan hinfayyadamneefi baroota dheeraafi sirna koottu-dhufee kanatti faayyadamaa kan jiraniidha. Kana waan ta'eefi sirni kun utuu qoratamee bifa barreeffamaatiin taa'ee faayidaa qaba jedheetii qorannaa kana gaggeesse.

3.2. Saxaxa Qorannichaa

Saxaxi qorannoo walii gala qorannichas kan too'atu ta'ee, kaayyoo walii gala irratti kan hundaa'udha. Qorannoon kun mala akkamtaatti fayyadamuun ibsama. Gosti akkamtaa isa jalqaarra ragaa qabatamaafi firii barbaadame argachuuf tajaajila. Innis dhimmoota qorannicha keessatti dhiyaatan mara jechaan ibsaa, odeeffannoowwan funaanaman daawwachuun lubbuun waan argaman, dhagahamaniif adeemsawwan hunda mariidhaan adeemsifaman hunda isaanii, bifa sakattainsa barruutiin af-gaaffii, daawwannaa fi marii

garee odeeffannoo sassaabuun fayyadama. Kanaafuu, saxaxi qorannoo kanaa qorannoo ibsaati.

3.3.Mala Qorannichaa

Malli qorannoo kanaa mala akkamtaa yemmuu ta'uu, malli kun dhimmoota qorannoo akkamtaa keessatti dhiyaatan jechaan yoomessa bu'ura godhate ibsuudha. Kanaafuu mala kana keessatti jalqaba daawwanna gaggeessuudha. Dawwataman sana galmeessuu, wantoota galmeeffaman sanneen ammoo haala gaarii ta'eenfi amanamaatiin yoomessaa uumaatiin jechaan kurfeessanii kaa'uudha. Haaluma kanaan qorannoon kun mala sakatta'a ibsuutti (survey study) itti fayyadamuun dhiyaatee jira. Dastaa (2010) Yalew (2006) waabeffachuun akka ibseetti, "Qorannoo ibsuu haala ibsaan walitti dhufeenya jijjiiramtootaa agarsiisuudhaan tarreessuudha. Dhimmaicha sana irra keessa ilaaluu kan bira darbamuumiti. Kana waan ta'eef, gadifageenyaan sassaaqamee kan ibsamuu qabuudha." Haaluma kanaan malli akkamtaa mata-duree xixiqqaa kanneen akka daawwannaa, af-gaaffii, marii garee xixiqqaa, meeshaalee waraabbiifi adeemsa funaansa ragaawwanii of jalatti kan hammateedha.

3.3.1. Irraawatama

Qorannoon kun kallattiidhan jaarsota jaarsummaa koottu-dhufeerratti hirmaatanifi namoota muuxannoo jaarsummaa qaban kanneen aanaa sana keessatti yeroo dheeraaf sirna araara koottu-dhufeerratti hojjachaa turaniidha. Kunis, odeeffannoo funaanamu qulqullina kan qabuufi galmaan gahiinsa qorannoo kanaatiif murteessaa jedhee waan itti amaneefi

3.3.2. Iddattoo

Qorannoo tokkoo gaggeessuuf malli iddatteessuu barbaachisaadha. Odeeffannoon namoota odeeffannoo kennanirraa walitti sassaabbamu qulqullina akka qabaatu kan taasisu, odeeffannoo kennaan ragaa kennurratti hubannaa gahaa qabaachuun barbaachisaadha. Odeeffannoo sassaabamu tokko walitti qabuudhaafi odeeffannoo kennitoota filachuun barbaachisaadha. Kun kan ta'eefi namota hunda isaanii filachuun humnaafi mallaqa heddu waan gaafatuuf. Haaluma kanaa iddattoon qorannoo kanaa,

baay'na gandoota aanaa keessa jiran 38 keessaa jaarsota gandoota 10 keessaa argaman ta'ee, namoota bakka jaarsummaatti argaman 20 keessaa jaarsota muuxannoo qaban 12tti filachuun akka odeeffannoo kennan godhee jira.

3.3.3. Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo

Meeshaaleen funaansa odeeffannoo qorannoo kanaa irracaalaa sagalee waraabduufii suuraa tti dhimma bahee jira. Meeshaalee kanniin qorannichaafi sababni dhimmaa itti baheefi ragaaleen funaanaman irra caalaatti af-gaaffiifi daawwannaan dhimma waan itti bahameef, kun ammo odeeffannoon meeshaalee kanneeniin funaannamu akka hin irraaffatamne waan taasisuuf. Akkasuma odeeffannoo funaanuudhaaf daawwannaa,af-gaaffiifi marii gareetiin odeeffannoon qorannichaaf barbaadamu funaanamee jira.

3.3.3.1. Daawwannaa

Qorannoo kana akka gama hundaanuu dhimma barbaadame sana gadifageenyaaniifi qulqullinaan dalagamu af-gaaffiin qophaa isaatti gahaa miti. Kana waan ta'eefis, ragaa dabalata qorannichaa cimsuu danda'an funaanuudhaaf yoomessa uumamaa keessatti yemmuu sirna araaraa koottu-dhufee gaggeeffamu daawwachuuf yeroo af-gaaffii waldhabbi namoota araarsuuf dubbatan yaadannoo qabachuun dhumarratti bakka shakkii irraa qabufi bakka ifa hintaane gaafachuun qorannoo akkamtaa kun gaggeeffamee jira.

Yemmuu sirnichii gaggeeffamu bakka sanatti argamee hirmaannaa sana guutumaan guutuutti keessatti hirmmaachuu baadhuus, kaadhannaa jalqabaafii eebba dhumaarratti hirmaadhheen jira.

3.3.3.2. Af-gaaffii

Qorataan gaaffi afaanii odeeffannoo kennitootaa filataman dhiyeessuudha. Haaluma kanaan odeeffannoo kennitootafi qorataan fuulleetti walarganii odeeffannoo kan walii kennaniidha. Gaaffileen afaaniin odeeffannoo kennitootaaf dhiyaatan kun meeshaalee funaansa ragaatiif baay'ee murteessaa waan ta'eef bifa gaaffilee banaafi cufaatiin gaafatamee jira. Hayyoonni adda addaas faayidaalee mala kanaa kallattii garagaraatiin yemmuu ibsan,Punch,(1998) barbaachisummaan meeshaalee kanneenii haala itti aanuun ibsee jira.

Af-gaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti meeshaalee funaansa ragaa murteessaafi hubannaa ilmi namaa waan tokkorratti qabu hubachudhaafis ta'e, namoota biroos hubachiisuudhaaf mala cimaadha.

Gaffilee banaa warren jedhaman odeeffannoo kinnaa osoo hindhiphisin akkuma salphaatti waan gaafatame bu'ura godhatee hanga beeku muuxannoo ofiifi namoota eeraa deebii itti kennuudha. Deebiin inni kennu kun ammoo kan daanga'ee miti.

Gaaffileen cufaan ammo deebii tokkoofi tokko qofa barbaadameef ibsa yaada dhuunfaafi ilaalcha dhuunfaa bal'inaan carraa kan hinlaanneedha.

Haaluma kanaan qorannoo “Qaaccessa itti fayyadama afaaniifi Sirna Araara Koottu-dhufee Oromoo Arsii Aanaa Shaallaa irratti odeeffannoo kennittoonni hirmaataan jaarsolee, waldhabdee namoota dhuunfaa, garee, gosootaafi namoota adda addaattu keessatti fedhii ufiitiin jarsolee dhimmumma kanaaf ramadaman itu hirmaata. Haaluma kanaan af-gaaffiilee jaarsotaafi dhiyaatan 16 yoo ta'uu, gaaffileen kunninis af-gaaffii banaa 12 fi gaaffilee cufaa 4 walumaa galatti dhiyaateefi ture.

Hayyoota dubbii af-gaaffii garee afran hirmaatan keessatti baay'inni namoota gaafatamanii dhiira 14 kan ofkeessatti hammateedha.

3.3.3.3. Marii Garee

Marii garee irratti bu'ureeffatee adeemsifamu dhimma qoratamu sana irratti ragaa gahaa nikenna jedhamee namoota yaadaman mari'achiisuun ragaa barbaaddame sana akka kennan godhuudha. Haaluma kanaan af-gaaffiin gaafachaa ture gareen warra koottu-dhufee beekaniifi muuxannoo gahaa qaban filachuun garee sadii af-gaaffiin dhiyaateefi qoraan wal waamuun deebii akka laatan godhee jira. Miseensonni garee kanaa namoota 14. Kunis iddoo qorti lamaan akkuma seera koottu-dhufeetti namoota Utaafi Waayyuu keessaa bakka bu'an yemmuu ta'anii, hojii kanaaf itti gaafatamaan Utaa waayyuu haala naaf mijeessaa dalagaa kana na waajjiin hoojjachaa turee jira.

3.4. Adeemsa Funaansa Ragaa

Qorannoo kanaa akka kaayoon isaa galma gahu gochuudhaaf funaasi hojii gosoota lamaanituu gaggeeffamee jira. Inni duraa, mana kitaabaa, toora intarneetiifi hayyoota adda addaa gaafachuun mala saayinsawwaa akka qabaatu taasisee jira. Inni lammaffaan ammoo hojii aloolaati kana raawwachuudhhaaf dura qajeeltoon ilaalaa hirmaachuun, marii gareefi af-gaaffiin kaayyoo muummee qorannichaa mirkaneessee qopheessee jira.

3.5.Malleen Qaaccessa Ragaawwanii

Haaluma odeeffannoon meeshaalee funaansa ragaawwanii sadan (daawwannaa, af-gaaffiifi marii garee) manguddoota sirna araaraa dubbii kana gadifageenyaan beekan, miseensota yaa'ichaa haala armaan gadiitti qaacceffamee jira.

Ragaawwan mata-durichaan walqabatan guutummaa, sirrummaafi qulqullinni isaa calalamee mirkanaa'ee jira. Ragaawwan kaayyoo qorannichaatiin wal hinqabanneefi hir'uu ta'an battalumatti keessaa haqamee jira. Ragaawwan haala walfakkeenyaafi garaagarummaa isaaniitiin akaakuu akaakuun, kophaa kophaatti gurmeeffamee jira. Ragaawwan argaman hundi isaanii bifa barreeffamaatiin qindaa'anii kan ibsamaniidha..

3.6. Muuxannoo Diree Aloolaa

Akkuumaa maqaan isaa ibsutti qorannoon diree kan qorataan tokko qaama dhimmi ilaallatu bira deemuun hojii qorannoo isaa kan gaggeessuudha. Adeemsi kunis kan odeeffannoon qorannoo sanaaf ta'u irraa argamuu danda'uu (namoota, siidawwan, fakkii, hambaa, aadaa hawaasaafikkf) bira deemuun kallattiin ragaalee barbaachisaa ta'e fudhachuudha.

Haaluma kanaan anis abbootii muuxannoo qabaniifi jaarsota hojii kana yeroo heddu hojjachaa turan bira deemuun haala aadaa hawaasa naannoo santiin maqaa gosaa, balbalaa iddoo jireenyaafi dalagaa erga itti himee booda, heeyyamsiisee hojjachaa tureera. Haata'utii namoonni barfatanii dhufan tokko takko yemmuu ani waaraabaa ture sanatti jalqaba baka san hinturre waan ta'eef akka ani hin warabne na rakkisaa turanii jiru. Keessattuu waldhabdee haadha warraafi abbaa warraa gidduutti araara ta'amerratti. Hojiiwwan aloolaa booda ragaaleen viidiyoofii sagaleen waraabbaman dhageeffachuunifi

ilaaluun; barreeffamatti jijjiiruu. Ragaalee walfakkaatan iddoo tokkotti gurmeessuu, qoqqooduun qaaccessuudha.

3.7. Naamusa Ogummaa

Dhimma qorannoon irratti gaggeeffamu kamiyyuu yoo ta'e akkaataa ittiin abbaa dhimmichaatti dhiyaatan beekuun murteessaadha. Haala kana keessatti hawaasa sanatti deddeebi'uun akka isaaniitti yaaduuf akka hawaasichaatti hojjechuun murteessaadha. Haaluma kanaan qoratichi hawaasa dubbii, akkaataa nyaataa, akkaataa uffannaa, aadaa, amantii, jechoota kabajaafi saalfii/fokkoo kanneen akka ...kkf/, iddoo namni itti argamuufi argamuu hinqabne fi kkf addaan baasee sakatta'ee tokko tokkoon waan beekuuf gama naamusa ogummaatiin haaluma gaariidhaan odeef-kennitoota waliin waliigalee hojjechaa tureera. Haaluma olitti tuqamuuf yaalametti odeef-kennitoota koo hunda isaanii odoo waan tokko hinraawwatiin durseen fedhii isaanii gaafadheen achiin booda immoo isaan waan qorataaf eeyyamaniif footoo isaanii fudhachuufi waan qorataan isaan gaafate hunda akka isaan fedha isaaniitiin qorataaf kennan gaafate hojii gama isaanii ilaallatu hunda fedhaafi jaalalaan guutuu qabaniin qorataaf kennaniiru. Qorataanis haaluma kana irratti hunda'uun hojii isaa tooftaa adda addaa fayyadamuun hojjechuu yaaleera.

Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee

4.1.Odeeffannoo Hikuufi Qaaccessuu

Qorannoo mata-duree “Itti Fayyadama Afaaniifi Sirna Araara Koottu-Dhufee Oromoo Arsii Aanaa Shaallaa” jeedhu keessatti qabxii ka’umsaa keessatti bifa gaaffitiin dhiyaatan bal’inaan kan deebii itti argataniidha. Haaluma kanaan ragaawwan odeeffannoo kennitootarraa meeshaalee ragaa ittiin funaanaman kanneen akkaaa: daawwataman, af-gaaffiin funaanamaniifi marii gareerraa walitti qabaman haala walduraa duubaan kan dhiyaatuudha.

Boqonnaa kana keesattis inni jalqabaa jaarsoleen Oromoo Arsii aanaa Shaallaa waldhabbi uumame akkamitti akka hiikaan haaluma odeeffannoo ragaa kennitootarraa funaanamuun kan qaaceffamuu yemmuu ta’uu, as keessatti adeemsawwaan jaarsoleen araaraa sirna kanarratti gaggeessan kan qaaceffamu ta’a.

Inni lammaffaan sirni araara koottu-dhufee yemmuu gaggeeffamu, sirna maaltu raawwatama kan jedhu kan qaaceffamuudha. Isa kana keessatti namoonni sirnicharratti argamuufi waldhabbiilee uumaman haala fixiinsa isaa wajjiin kan qaaceffamuufi namoonni sirnicharratti argamuu qaban eenyu akka ta’an kan itti qaaceffamuudha.

Mata-duree qorannoo kana keessatti haalli itti fayyadama jechootaa jalqabaa kaasee hanga dhumaatti kan jiruudha. Haaluma kanaan itti fayyadamni Afaanii sirna araara koottu-dhufee keessatti maal akka fakkaatu kan ibsuufi akkasuma meeshaaleen yeroo kana itti fayyadaman maal akka ta’e, faayidaafi bakka bu’ummaan (fakkoommiin) isaa maal akka ta’e niqaaceffama.

Inni afraffaan caasaalee hawaasaa sirna araara koottu- dhufee keessatti maal akka fakkaatuufi gahee caasichaa kan qaaceffamu ta’a.

Inni shanaffaan boqonnaa kana keessatti qaaceffamu gahee koottu-dhufeen waldhabbi furuu keessatti qabu maal akka fakkaatu qaaccessuudha. Akkuma odeeffannoo kennitootarraa odeeffannoon walitti qabame gaheen sirna koottu-dhufee faayidaan isaa

maal akka ta'eefi ummanni naannoo sanaa ilaalchi sirna koottu-dhufeerratti qaban maal akka fakkaatu kanneen jedhaman akka duubaa duraan itti qaacceffamuudha.

4.2. Akkaataa Jaarsummaan Koottu-Dhufee Waldhabbii Ittiin Hiikkamu

Jaarsummaan sirna araaraa waldhabbii namootaa beellama bakkaafi yeroo jaarsaan araaramaniidha. Jarsoliin sirna araaraatti osoo hinseeniin dubbii qaamota lamaanirraa fudhatanii guyyaa beellamaa, sa'aatiifi bakka itti walargan qabatanii addaan bahu. Jaarsoleen qaamota lamaan waldhaban akka bakka jaarsummaatti dhufan godhu. Guyyaa beellaama sanaas, walgahuudhaan “Dubbii haafudhannuu” jedhanii koottu-dhufeen walwaamu miseensonni lamaanuu (utaafi waayyuu) ni too'atu. Jaarsoleen utaa waayyuu kunneen gama lamaanuu yoo dhiyaatan warroota waldhaban lamaanuu koottu-dhufee jedhanii walwaamuun dubbii keessan nutti kennadhaa isiniif ilaalla jedhan jaarsoleen utaa waayyuu. Isaan waldhabanis, “waldhabbii keenna isinitti kenninee jirraa nuuf ilaalaa.”Jedhu. Sana booda jaarsoleen olka'anii waaqa kadhatu,” yaarabbi ati galtee tan ati nuuf fixi!

Yeroo kana qamoonni wadhaban lamaanuu “Amiin”jechuudhaan jalaa qabu. Inni kun ammo namoonni lamaan waldhaban garaa laafuudhaan akkuma salphaatti akka araaraman isaan godha.

Himaatamaan badii isaa yoo kan waakkatu ta'e kophee baafatee, midhaan hinyaatu, hinkolfu karaa gubbaatti bahuun haamtuu badii qabsiisanii, hamtuun tun garaa koo haa haamtu jedhee kakata. Inni biraa ammoo baddanaan kakachiisuudha, inni kun baddan aquuncisanii, yoobadiin kun kan koo ta'e, duudaa haadhalfadhu, nahaaballeessu jedhee kakata. Kana booda haaloo waggaa torabaa qabatu, turtii waggaa torbaa kana keessatti namicha waakkate kanarra yoo rakkoon kan qaqqabu ta'e, naacitte jedhee amanuudhaan dubbiin bifa haarawaatiin duubbiin jalqabama.

Kana booda himataan dubbii dharaatiin akka himataamaa hinhimanne, dubbii dharaa akka hindubbanneefi dibbii dhugaa akka lafa kaa'u jaarsoleen irga akeekkachiisanii booda, himataan miidhama (waldhabdee isaa) isaa akka dhiyeefatu, qorti lamaan(qorti mataafi miilaa) walwaamuun dubbii isaanii eegaluu. Iddoon dubbiin itti dubbatamu bakka sagaleen jeequmsaafi namoonni itti hinbaay'anneefi bakka tasgabaa'aa kan ta'eedha.

Akkasuma sa'aatii isaaniifi mijaa'aa ta'e filatanii dubbatu. Waldhabdeen namoota kanneenii salphaa yoo ta'e, yeroma sana sa'aatii gabaabduu keessatti kan raawwatan ta'ee, Dubbichi cimaa yoo ta'e ammo, jaarsota dabalataa itti horuuf guyyaa, sa'aatiifi bakka beellamatani adda deemu. Jaarsota dabala kanne dhiyeessan isaanuma jarsotuma battalatti argamanitu guyyaa beellamaatti fidee dhufaniidha. Hanga guyyaa beellamaati qaamota nameen kunneen akka walitti hinbuune jaarsoleen alkallattiin hanga guyyaa beellamaatti hordoffii godhu.

4.3. Sirna Araaraa Koottu-Dhufee

Sirna araaraa koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Shaallaa sirna mataa isaa kan qabuudha. Akkaatuma aadaafi duudhaa hawaasa naannoo sanaa qaamoonni lamaan waldhaban erga dhimma isaanii jaarsota utaa waayyuutt kennameerraa ka'ee, hanga guyyaa beellamaatti namoonni kunneen walitti hinbu'an. Waldhabdeen uumame sadarkaa qe'ee isaaniirraa ka'e sadarkuma sanatti dhumuu yoo baate, jaarsoleen qe'ee sun dhimmicha isaanii sana gara sadarkaa shanachaatti gaggeessu. Jaaarsoleen shanachaa ammoo dhimmicha sana gadi faggeenyaan ilaaluun dhimma namoota waldhaban sana araarsu. Yoo fixuu dadhaban gara sadarkaa isa olaanaa gara utaa waayyuutti fidu. Jaarsoleen utaa waayyuu gosoota aanaa Shaallaa keessaa walitti bahaniifi bakka bu'oota gosoota sanaati. Sirna araara koottu-dhufee keessaatti jaarsoleen lamaan qorri mataafi miilaa kaadhaa waaqaa akka namoonni waldhaban sun walitti araaraman sirni kadhaa niraawwata. Namoonni waldhaban lamaan dhimma isaanii jaarsaan gahachuu isaanitiifi galata galchu. Sirni dubbii walharkaa fuudhuun dubbicha jalqabaa hanga dhumaatti sirriitti erga bilcheesanii booda beellamaan adda deemu. Hanaga guyyaa beellamaatti jaarsoleen namoonni akka walhindhabne hordoffii alakallattiin godhu. Namoonni waldhaban guyyaa beellama dhumaa yookan guyyaa dubbii fixxaa firoottaan namoota lamaanii bakka sanatti argamuu danda'u kana kan ta'u dubbichi cimaa yoo ta'eefi waldhabdeen sun guutamaan guututti akka hiikkatuufi. Bakki dubbiin itti dhumu haaluma jaarsoleen itti walii galaniin ta'uu danda'a. Haata'utii akka adeemsa sirna koottu-dhufee aanaa kanaatti yeroo hedduu bakka taa'umsa Utaa waayyuutti. Waldhabdeen ajjeechaa lubbuu namaa wajjiinn walqabate yoo kan ta'u taate sirna bal'aafi adeemsa bal'aa kan qabuudha. Yemmuu namoonni waldhaban sirni guyyaa jalqabaa raawwatu jira. Fakkeenyaaf namni tokko

nama biraatiin yoo kan dhahamu ta'e namichi warri namicha miidhee sun jaarsummaa warra namicha miidhameetti ergata. Jaarsonnigama namicha miidhamee araara hinfudhannaafi hinfudhannuu erga walmormaanii booda yoo jaarsummaa fudhatan sirni araara itti adeema. Kuns jaarsoleen warra namicha miidhee “ Ilmoofi limmoo finnee nurraa fuudhaa.” Jedhu. Ilmoo jechuun tumaaleessa hoolaa yookaan re'ee yemmuu ta'uu, limmoon ammo mana yaala jechuudha. Kana jechuun itti qallee dhiiga bu'e deebifna akkasumaa mana yaalaa finnee yaalchifnaa jedhu. Kaanaan booda namicha miidhe sana fidanii akka walitti araarsu. Yoo namichi baay'ee miidhamee hanga dhumaatti namichi miidhe wantoota hunda qopheeffatee hanga namichi fayyutti soora. Waldhabbiin tokko tokko akka obbo Kamaal Nuuraa odeeffaannoo af-gaaffii dhiyaateef kennanitti sirna cimaa kan qabuudha. Fakkeenyaaf dubartii dhiirri rukunnaan uffata itti uffisu, daadhii naqufi itti qaluun sirni araaraa akka raawwatu taasifama.

4.4. Kaayyoo fi Yoomeessa Sirna Araaraa Koottu-Dhufee

Koottu-dhufeen Oromoo Arsii kaayyoon isaa inni duraa, waldhabbi hawaasa naannoo sanaa furuun ummanni nagaan uumuun qabeenya isaanii akka hinqisaasessine ittisuufi nagaa amansiisaa fiduun ofii isaaniin ofbulchuu danda'uu isaanii akka mirkaneeffatan gochuudha. Faayidaan koottu-dhufee inni biraa baasii xiqqeessuu, garaan waldhabbi sanarraa bilisa ta'uufi araaramu, bilisa ta'anii waan fedhii isaanii baafatanii dubbii fixachuun waliin jireenya boodaafis haaloo akka hinbaanee kan godhuudha. Toorri intarneetii http://www.idea-int/publication/traditional_jusetice_upload/chapter-1-introduction-tradition-based-approaches-in-peace-making-transitional-justice-and-recocilation_police.Pdf jedhu kaayyoon araaraa sadarkaa dhuunfaa irraa jalqabee hanga hawaasa bal'aatti kan jiru ta'uu kaa'uudhaan, kunis qaama miidhame rakkoo isaa ilaalee fayyisuufi akka duraatti akka deebi'u godhu. Waldhabbi wal ajjeechaadhaaf deemu ittisuuf, araara buusuu itti gaafatamummaa fudhachiisuu, dhugaa baasuufi deebisanii ijaaruudha. Yoomeessa sirna araaraa koottu-dhufee waldhabbi hiikkamu yoomessi isaa manguddoota dubbii guyyaafi bakka dubbii itti dubbatamu filata. Yeroo baay'ee bakka wacaa, sagalee baay'inaan argamuufi bakka qilleensii hamaan jiru manguddoota kanneeniin hinfilatamu. Bakka mijaawaafi tasgabbii qabu ilaalanii filatu. Yeroo

beellamaas haala sa'aatii hojii isaanii hintuqneenfi fedhii qaamota hundaa haala giddu-galeessa godhateen beellama qabatu.

4.5. Itti Fayyadama Afaanii Sirna Keessatti

Afaan ta'iiwwan hawaasummaa jiruufi jireenya ilmaan namaa gidduutti argameedha. Haata'u malee, namni kamiyyu yeroo hunda fayyadama Afaanii kan walfakkaatu hinqabu. Sababni isaas fayyadamni afaanii eenyummaa namni waliin haasa'uufi bakka itti haasofnu waan murtaa'udhaaf. Namni Afaan tokko sababa kanaan kan bitamu ta'uu isaa beeku tokkos dhimmootaaf kaayyowwan adda addaatiif loogota Afaanicha gara garaa akka isaaf mijatuutti jijjiiraa itti fayyadama. Afaanichatti fayyadamuufis haalli hawaasummaa inni keessa jiru, caalatti ammoo dhiyeenyifi fageenyi kaayyoo isaa waliin qabu murteessaadha. (Meetham, 1969)

Akka Fishman (1971) ibsutti fayyadamni Afaanii karaa Afaanitiin walitti dhufeenyi yeroo taasifamu, namni tokko ykn hawaasichi looga Afaanichaa keessaa isa kam akka fudhatu agarsiisa. Kana jechuunis qorannoo fayyadama Afaanii eenyu eenyyuuf, yoomiifi eessatti Afaan kam maal jedha? Isa jedhu agarsiisa. Kana jechuun eenyuu inni jedhu eenyummaa namaa sanarratti kan xiyyeeffatu yoo ta'u, kunis dhiira ykn durba, ijoollee ykn nama guddaa, nama barate ykn nama hinbaratin, nama jireenya sadarka olaanaa qabu ykn nama sadarkaa jireenya isaa gadiaanaa ta'eef kan kana fakkaatu ta'uu danda'a. Eenyyuuf inni jedhus eenyummaa nama dubbatamuuf ykn haasa'an taasifamuuf sana kan ilaallatuudha. Kunis akkuma armaan olitti ibsame saala, umrii sadarkaa barumsaafi sadarkaa jireenyarratti kan hundaa'e ta'uu danda'a. Namoonni lamaan kunneen kan sadarkaan walgitaniifi walhingitne ta'uu danda'a. yemmuu kana jennu yeroo itti dubbiin sun taasifamu kan ilaallatu yoo ta'uu, kunis galgala, ganamaafi kan kana fakkaatu ta'uu danda'a. Eessatti kan jedhu ammoo, iddoo haasaan sun itti gaggeeffamu agarsiisa. Afaan kamiyyuu yoo jennuu, Afaan haasaan sun ittiin taasifamu Afaan Oromoo Afaan Amaaraa k.k.f. keessaa isa kam isa jedhuuf deebii kenna. Akkasumaas, maal jedha yoo jennu, wanta namni dubbatu san irratti xiyyeeffatu kan ilaaluudha.

Fayyadama dhamjechaa: Jechi tokko dhamsaga/ergaa tokko yookan tokkoo ol ofkeessaa qabaachuu nidanda'a. Jechi tokko dhaamsaawwan tokkoo ol yoo ofkeessaa

qabaate, uunkaawwan (forms) dhaamsawwanii adda addaa agarsiisan sana addaan baafatanii beekuun nidanda'ama. Uunka dhamsaga tokkoo qofa qabu dhamjecha jedhama (Geetaachuu, 2004:2)

Dhamjechi dhaabbataafi hirkataa jedhamuun bakka lamatti qoodama. Dhamjechi hirkataan dhaamsa inni qabu yookan wanta inni bakka bu'u ifaan kan mul'atu yemmuu inni jechatti maxxanee/hirkatee galu. Barreeffama keessatti dhamjechi tokko hirkataa ta'uu isaa sarara xiqqaan /hyphen/ (-) gara bitaa ykn gara mirgaatti itti maxxansiisuun agarsiifama. Jechi dhaamsa tokko qofa qabu, dhamjecha dhaabbataa yookan ofdanda'aa jedhama. Dhamjechi hirkataan jecha ta'uu hindanda'u. Dhajechi hirkataan Afaan Oromoo keessatti gosa lamatu argama. Isaanis: dureefi duubee jedhamu (Geetaachoo 2004:3).

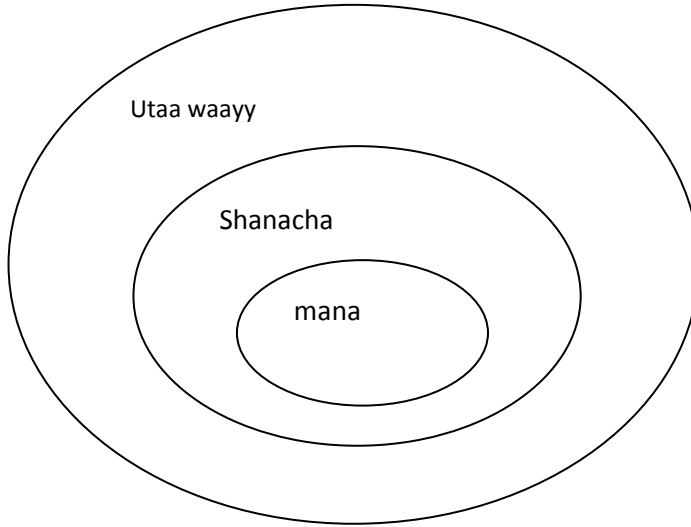
Fayyadama jechaa: Afaan karaa yaada ittiin dabarfatan keessaa isa tokko waan ta'eef hojii guyyu namoonni jireenya isaanii gaggeessuuf tattaafatan keessatti gaheen inni taphatu olaanaadha. Afaan tokko keessa loogota heddu argamuu danda'u. Looga jechuun garaa garuummaa haala dubbii yookan itti fayyadama jechoota hawaasaa naannoo tokkoo gidduutti mul'atuudha. Isa kana ilaalchisee Jeneti akka ibsetti

Looga jechuun garaagarummaa adda addaa Afaan tokko keessatti jechaan, seerlugaan, sagaleessuufi dubbiidhaan hawaasa tokko keessatti sababa garaagarummaa hawaasummaafi naannootiin mul'atuudha (Jenet, 2001:132)

4.6. Koottu-Dhufee Caasaa Jaarsota

Caasaan sirna araaraa koottu-dhufee akkaa Oromoo Arsii aanaa shaallaatti yeroo heddu jaarsolii gosoota naannoo sana keessaa filatamanii muuxannoo jaarsummaa qabaniifi namoota muuxannoo jaarsummaa yeroo dheeraa qabaniin qabaniirraa caasaa ijaaramuudha. Caasaan jaarsotaa kan jalqabu qe'ee maatii gadijallaa eegalee hanga sadarkaaolaanaa gosaatti. Jaarsoleen kunneen akkaataa fudhatamaa isaan hawaasa biratti qabaniifi muuxannoo qabaaniin sirna araaraa keessatti filataman. Isaan sadarkaa gosaatti warri filataman miseensa utaa waayyuu ta'aanii, dalagaalee hawaasa naannoo sanaa ilaallatu hunda kan raawwatan yemmuu ta'uu, isaan sadarkaa balbalaatti filataman ammo waldhabbifi dhimmoota hasaa balbala isaanii kan ilaalaniidha. Kanaa gadii kan jiru

ammo sadarkaa maatiitti kanneen filatamaniidha. Haaluma kanaan caasaan jaarsota koottu-dhufee sadarkaalee manaa, balbalaafi gosaatti kan deemu ta'ee, caasaaleen koottu-dhufee fakkiin yemmuu ilaallamu akka armaan gadiitti ta'a.

Fakkii caasaa jaarsota koottu-dhufee

4.6.1. Utaa Waayyuu

Akkuma beekkamu horteewwan Ormoo Arsii gurgoddoo lamaan keessaa horteen Mandoo isa tokko. Horteen Mandoo horteewwan xixiqqooshan kan qabuudha. Isaanis :Hawatu, Kajawa, Waanama, Utaafi Waayyuudha. Ummanii Oromoo aanaa Shaallaa Baay'inaan dhalataa horteewwan xixiqqoo Utaafi Waayyuu ti. Jechi ' utaa waayyuu' jedhus moggaasa horteewwan xixiqqoo Oromoo Arsii kanaani. Jarsoleen miseensa utaa waayyuu kan filatan, haala fudhatamaafi dandeettii isaan hawaasa isaan biratti qabaniini. Gosoonni hortee utaa waayyuu namoota naannoo isaanitti muuxannoo dubbii qaban, aadaafi safuu hawaasa sanaa fudhatee isaan tajaajiluu danda'an, bakka bu'oota isaanii filatamu. Jaarsonni gama lamaanirraa filataman miseensa jaarsotaa afur kan ofkeessaa qabu ta'ee, dhimmootaa hawaasaa naannoo sanaa ilaallatu kan ilaalu garuma kana. Jaarsonni utaa waayyuu, dhimmoota hawaasummaa hawaasa naannoo sanaa ilaaluuf jecha yeroo hundaa ji'atti si'a lama bakka aadaafi turiizimii aanaa Shaallaa keessatti walgahu.

4.6.2. Qora

Qora jechuun jaarsolee araara waldhabddee namootaa abbaa ta'anii gamaa gamana taa'anii qalbii guutuun adeemsa sirna koottu-dhufee keessatti keessatti, “Koottu-dhufee” jedhanii walwaamuun waldhbii namootaa hogganuunsirna araaraa adeemsisaniidha. Moggaasni isaan ittiin walwaamanis yoo ijoollee kan qabaatu ta'e abbaa ebaluu jechuun jechuun yoo waamanu, ijoollee yoo kan hinqabne ta'e ammo maquma kabajaatiin waamu. Qorti bakka gurguddoo lamatti qoodaman .isaanis: Qora mataafi qora miilaati. Qorti mataa kan jalqaba dubbii himatame sanaaf xiyyeeffannoo kennuudhaan “Koottu” jedhee waamuufi abbaa dubbii himataa sanaa bakka bu'uudha. Qorti miilaa qorri mataa “koottu” yoo jedhee waamu, “dufe” jedhee kan jalaa awwaatuudha. Qroonni miilaafi mataa waldhabbiwwan gara garaa kanneen gara isaanii dhufan addaan baasuun, too'achuuniifi murtii warra itti kennaniidha. Haalli teessuma kallattii isaaniis gara gara. Gamaa gamana fuulaan walitti garagalanii fuula keessa ijaan wal ilaalaa qoru. Kunis kan ta'eef dubbii dubbatamu san qaamota waldhabanis ta'e qaamota hordofan iftoominaan qoruufi. gaheen qoraa dubbii sana keessa taa'anii too'achuun, akkasumas qorachuun murtii waldhabdee sanaafi yaada araaraatiifi murtichaaf kennuudha.

Qorti yaada abbaa murtii taa'anii, gaaffiin, dachaasuun, gumgumuun, hidda dubbii baasanii walii galchuun, karaa qajeelaa deeggaruunfi dubbii ofirra teessisuun kallattii dubbii karaa nagaatiin ittiin dhumattu kaa'uudha.

4.6.3. Qora Mataa

Qora mataa jechuun nama adda-durummaan sirna araara koottu-dhufee keessatti hirmaannaa guddaa godhuudha. Jechi qora jedhu hiikni isaa yaada dhokaataa yookan waan ifa hintaane sakatta'uun, barbaaduun, iyyaafachuun waan sana kan ifa baasuudha. Kanaaf qora mataa jechuun ammoo jaarsolee sirna araara koottu-dhufeerratti argaman keessaa isaa mataa yookaan qaama guddaa jechuudha. Akka Oromoo Arsii aanaa Shaallaatti qora mataa kan jedhaman obbo Tashitaa Maalattoo jedhamu, Qorri mataa sirna araara koottu-dhufee keessatti jalqaba jaarsotafi yaa'ii walga'anitti adeemsa sirnichaa kan too'atufi haala waliigala sirnichaa kan ilaaluu yoo ta'uu, dhimmi waldhabbii utuu

qorri mataa hinargamin dubbiin eegalamuu hindanda'amu. Qorri mataa nama dubbii jalaa qabu tokkoofi abbaa murtii tokko ta'aniisirna araaraa gaggeessu.

4.6.4. Qora Miilaa

Akkuma armaan olitti qora mataa hiikni itti keenname qorri miilaa yaada ifa hintaane tokko qora mataatti aanee kan addaan baasee hubatuuf nama yaalii godhuudha. Qorti miilaa Sirna araaraa koottu-dhufee keessatti akkuma qora mataa qaama murteessaadha. Kanaafuu qorti miilaa bakka hijirretti sirni araaraa koottu-dhufee gaggeeffamuu hindanda'amu. Qorti miilaa qora mataatti aanee qaama murteessaa waan ta'eef, Qorti miilaa adeemsa qorti mataa adeemuu hunda isaa kan faana bu'uufi yoo inni yaada kaas keessatti karaarraa maqe gungumuun kan sirreessuudha. Qorti mataa sirna araaraa koottu-dhufee jalqabuun dura yaada isaa kan jalaa fuudhu qora miilati. Qorri mataa 'koottu' yoo jedhuun qorti miilaa ammo 'dhufe' jedhaan kana booda haala jiru ilaaluun sirni koottu-dhufee raawwata.

4.6.5. Abbaa Murtii

Akka aadaa saba Oromootti murtichi sammuu qoraa badhaasa waaqaa kan qabuufi dandeetti dubbii murteen eessaa kaatee eessatti akka buutu kan beekuudha. Murtichi dubbii himataafi himatamaan lafa kaa'an dhageeffatee tartiibaan sammuutti guuratee, qalabeeffatee, addeemsa qorti qortu gadifageenyaan hubatee yaada dhiyaate qoraan walfudhachiisee, murtii dubbii dabdee qajeelcha gumgumaa ofirratti eeggachaa rakkoolee waldhabbii calalee baasee qortootaaf karaa agarsiisuun nama muuxannoo qabuudha. Gaheen murtichaa dubbii gama lamaan sirriitti hordofuun haala qortichaa ilaaluun dubbii muramte jedhaa iddoo qortichi hambise dubbii guutuun, dubbii jallate qajeelchuun, yaada ijaarsa dubbii sanaa dubbii bakka itti buutu murteesse qora kan walii galchuudha. Karaa biraatiin hojiin murtichaa inni biraa waliigaltee dhabuu qora lamaanii kan gidduu seenee gara yaada tokkootti fiduudha.

Miseensota Utaa waayyuu Bakka jaarsummaatti

4.4.6. Shanacha

Adeemsa sirna araaraa keessatti shanachii bakka guddaa kan qabuudha. Horteewwan Oromoo Arsii keessatti gosoota hedduutu jera. Gosa keessa ammo baalbalatu jira inni dhumaa mana. Manni maatii yookan dhaltaa maatii tokkooti. Shanacha jechuun bakka bu'oota balbala ta'ee, waldhabbiilee xixiqqoo sadarkaa gadaanatti raawwatamuu warra araarsaniidha. Karaa biraatiin shanachii labsiiwwan gaaraa (utaa waayyuu) irraa darbuu kan duuka bu'uudhaan raawwachiisu garee kana. Isaanis: Balbala Waayyuu: Duukoo, Adaaree, Baanbbala, Hindhoo, Gallichoo, Hasawwee, Qacituu, Illituufi Balballi Utaa ammoo, Abburee, Waaji, Edamanaa, Dobboshee, Walmarii Ashee, Weerara, Odituu, Ammanuu, Boorituu, Cummannaa faadha.

4.7. Caaculee Sirna Araaraa

Sirna araaraa kessatti dubbii dubbatamu adeemsaa isaa akka guutuu tafi seera qabatu caaculee kan qabuudha. Isaanis: nabarsiisi, dachaase, gumgumee, waakkoo, nurraa fincaani warren jedhamaniidha.

Koottu-dhufee: Jechi koottuu-dhufee jedhu jechoota lama: koottuufi dhufeerraa jecha makoo uumameedha. Koottu jechuun qaamni awwaatu, dhageeffatufi yaada dubbaatamaa jiru sanaafi xiyyeeffannoo kennee hardofaa jirutu jiraa jechuudha. Dhufee jechuun ammo qaamni waamameefi dhimma waamame sanaaf qoophii ta'uu isaa mul'isa. Karaa biraatiin namni 'dhufe' jedhee qora mataatirraa dubbii qabuu, dubbii dhalate kanaafi qophaa'aa ta'uu isaa, qaamotawaldhaban akka araaraman fedhii agarsiisuu isaa kan mul'isuudha. Akka walii galaatti akka ummata Oromoo Arsii aanaa shaallaatti qaamonni lamaan koottu-dhufee waliin jedhan jaarsolee lamaan utaafi waayyuu keessaa filataman yoo ta'uu, koottu kan jedhee waamu utaadha; dhufee jedhee kan awwaatu ammoo, waayyuudha, akka obboo Tashitaa Maalatoo naaf himanitti.

Nabarsiisi: Akka aadaa ummata Oromoo Arsii aanaa Shaallaatti bakka waldhabdeen adda adda uumamtee jaarsonni biyyaa taa'anii koottu dhufee dubbatanitti, namni xiqqaanis ta'ee, inni guddan jaarsummaa sana taa'ee dubbii sana baratuu qaba. Haala kana keessatti namni dhimma sana hordofuu barbaadee barfatee yoo bakka sana gahe erga nagaa gaafatee taa'ee booda, 'Nabarsiisaa?' jedhee gaafii dhiyeeffata. Sana booda qorti lamaan dubbii dubbachaa jiran bakkuma jirtutti dhaabanii waa'ee namicha nabarsiisaa jedhee, akkana jechuun waldubbisu "Tama gaafatu gaafate moo tama higaafanne gaafate." Jedhanii qorti lamaan walgaafatu. Sana booda dubbiin heeddu yoo kan dubbatanii dhumtuu taate "Dhumtuudha" jedhanii. Yoo dubbii hindhumne kan beellamaan bultu taatee ammo 'Bulaa jirti' jedhaniin yoo dubbii kana lamaaniin ala taate ammo jalqabaa hanga bakka dubbicha itti namichi dhufeetti nibarsiisu, innis xiyyeffannoon erga dhageeffatee booda, 'bardhee' jedha, sana booda qortoonni lamaan bakka dubbii isaanii itti dhaabanirraa itti fufu.

Gumgume: Jechi gumgumuu jedhu hikni isaa olbaasanii akka namoonni yookan namni dhiyoo jiru hindhageenyetti dubbachuu yookan waan garaa namaa quuqu tokko ol baasanii akka namni dhagahutti dubbachuu dhiisuudha. Sirna araara koottu-dhufee keessatti gumgumeen ammoo, qaamni iyyatu tokko himannaa isaa akka inni barbaadettii yoo hin dubbatiniifi yookan dubbiin inni barbaadu sun yoo jalaa hafe akka dhimmoon kunneen jalaa hafeetti jaarsolee sana yaadachiisuu isaa kan ittiin mirkaneeffatuudha. Karaa biraatiin qaamni himataan yookan himatamaan badii isaa yoo kan waakkatu taate,

qortoonni waamanii akka gumgumu taasisu. Namichi gumgumus, na gumgumsiisaa jedhee, yoo carraan kennamneef gumguma isaa mammaakaan jalqaba. “Waaqni gumgumee rooba, namni gumgumee dubbataa” jedhee quuqaa garaa isaa dubbata. Mammaaksa kanatti fayyadamee dubbachuun isaa yaadi isaa gudina qabaachuu isaa jaarsolee amansiisuudhaaf yaala.

Nurraa fincaa’i: Sirna araara koottu-dhufee keessatti himataafi himatamaan waldhabbii keessatti yaaad qaama himataayookan himatamaa keessaa wantoonni qulqulleeffatamuu barbaadamu yoo jiraate, isaan lamaan keessaa tokko nurraa fincaa’i jedhuun. Nurraa fincaa’i jechuun dubbii icitii waan jiruuf bakka jaarsoleen jaarsummaa taa’anirraa maquu jechuudha. Karaa biraatiin jaarsoleen lamaan (qorti mataafi qorti lukaa) namoota lamaan waldhaban lamaan bakka tokkotti nurraa fincaa’aa jechuuni danda’a. Sababni isaanii yaada himataafi himatamaan gama lamaaniin dhiyeessan gaaggeessoonni jaarsummaa sirriitti dubbicha gadi faggeenyaan ilaaluun muurteedhaaf luuccessuudhaaf.

Waakkoo: waakkoo jechuun adeemsa koottu-dhufee keessattii qaamonni lamaan waldhaban lamaan yaada isaanii akkuma qorti mataa ajajaniin yaada isaani dhiyeeffatu akkummu daawwannaa gaafa guyyaa 11/09/208 odeeffannoo argameen himataan miidhama isarra gahe hunda isaa tartiibaan yemmuu dhiyyffatu, himataamaan gidduutti utuma carraan hinkennaminiif gidduudhaan ‘waakkoo’ jedha. Waakkoo jechuun yaadni himataan ibse kun kan kootii miti jechuu isaati. Kana booda yaada inni waakkate ibsa dabalataa akka itti kennu carraan nikennamaafi. Innis yaada isaa ni ibsata.

4.8. Adeemsa araaraafi fixiinsa isaa

Waldhabbiin nana kana keessatti yeroo baay’ee beekkamaniifi yoo miidhaan isaanii uumame haalli ittiin fixiinsa murtaa’ee kan jiruudha. Adeemsa waldhabbii araaraa gosoota lamatu aanaa kana keessa jira. Isaanis: waldhabbii gurguddoo waldhabbii xixiqqoodha. Waldhabii gurguddoo warren jedhaman, waldhabbiilee lubbuu namaa wajjiin walqabatan kanneen akka ajjeechaa namaa, ajjeechaa farad sangaa , mana gubuu, buttaa dubaraafi kkf yoo ta’anii waldhabbiin xixiqqaa warren jedhaman ammo, waldhabbiilee akka arrabaa, hanna, miidhaa qaama salphaa, tumaafi k.k.f. dha. Haaluma kanaan

adeemsa sirna fixiinsa araaraa koottu-dhufee hattuu, miidhaa qaamaa salphaa, arrabsuufi k.k.f. fixiinsa isaa fakkeenya isaa wajjiin dhiyaatanii jiru.

4.8.1.Hattuu

Hattuun yemmuu qabeenya nama dhuunfaa kan hattuu taatee yakkaan kan fixate ta'ee, akka jaarsoleen utaa waayyuu keessaa qora mataa ta'an obbo Maalatoo Tashitaa naaf himanitti, hattuu bifa lamaan ilaaluun adabbiin itti kennamee, dubbiin kandhumu ta'a. Inni jalqabaa hattuu guyyaa hatteedha. Hattuun guyyaa hatte qabeenya hatte waan ta'eef adabbii isaa baay'ee salphaadha. Kanas qabeenya sana hatuu isaa yoo amanee qabeenya namicha hate sana akka deebisu ta'ee, namicha qabeenya jalaa hate sana dhiifama gaaftee kan fixate ta'a.

Hattuun halkan haannaaf baatee qabamte; yookan hattee amantee araarri isii kan dhumu sidiini. Sidii jechuun diina jechuudha. Kanaafuu hattuu halkan hannaaf baatee qabamte tokkooffaa meeshaa nama ittiin miitu baattee deemti, lammaaffaa dukkana dowoo godhattee deemti, akkasuma abbaa qabeenyaa yoo kan argattu taate ajjeesuu dandeessi waan kana ta'eef, hattuu halkanii akka diinatti ilaallamti. Kanaafuu yakki akkanaa kun kan dhumuun jibicha kormaa tokkoofi raada sa'aa tokkn yakka isaa fixachuu danda'a.

Waldhabbii kana keessatti hawaasni Oromoo Arsii sirna araaraa koottu-dhufeen keessatti sababoonni waldhabbii hangam gadifageenyaan ilaallamee furmaanni akka itti kennamu kan agarsiisuufi akkasuma waldhabbiin lubbuun walqabachuu danda'an adabbii guuddaa waan qabuufu gadifageenyaan ilaalanii nama yakka uume adabbii irra kaa'uun isa miidhamee ammo hamilee isaa jajjabeessuuniifi namoonni yakka kanarraa baratani yaakka akka hinuumne kan godhuudha.

Fakkeenya A

1. Koottu:Jechi kun kallattiin jaarsa hangaffaattuu jaarsa dubbii jalaa qabuun waama. Gareen jecha kanaa gochimaa. Hiikni gochimaa kanaa nama waamuudha, haata'utii, haalli itti fayyadamaa gochima kanaa waamamuu utuu hin ta'in, dhimma sirna jaarsummaa koottu-dhufee keessatti jaarsi namoota waldhaban

raarsu jaarsa biraatiin dhimma waldhabdee namootaa furuuf akka qophaa’u beeksisuu isaati

2. dhufe:jecha kana jaarsummaa koottu-dhufee keessatti jaarsa isa qora lukaattu ‘dhufe’ ittiin jedha. Gareen jechaa gochama yemmuu ta’uu, jaarsummaa koottu-dhufee keessatti hiika kallatti hinqabaatu. Jaarsummaa keessatti dhimmicha dhalate (waldhabdee namootaa) dhageeffachuuf qophiidha, kanaafuu , jaarsummaa haaeggalluu yaada jedhu qaba.
3. Koottu-dhufee: jechuun gochimoota lamaarraa kan hundeeffame ta’ee, haalli itti fayyadama gaalee kanaa moggaasa sirna araara jaarsummaatti kan itti fayyadamaniidha.
4. Haada guduunfe___gaaleen kun garee jechootaa maqaafi gochimarraa kan caaseffame ta’ee, itti fayyadamni jaarsummaa keessatti loon kennee yaada jedhu qaba. Kunis sirna araaraa keessatti namni loon nama jalaa hate adabbii keessatti loon hatame akka deebisu ta’a.
5. Fixate __ gareen jecha kanaa gochimaa yemmuu ta, matima dhokataa ‘inni’ jedhu kan ofkeessaa qabu ta’ee, ergaan isaa inni fixate ta’a. itti fayyadamni jaarsummaa keessatti ammoo, araarfate/araarame/ yaada jedhu qaba.

4.8.2. Miidhama qaamaa salphaa

Akka daawwannaa gaafa guyyaa 11/09/2008 gaaggeeffameen jaarsoliin Utaa waayyuu dhimma waldhabdee namootaa lamaanii bakka gaaddisa harbuu jalatti jaarsoleen taa’uti sa’aatii, 8:30, koottu-dhufee eegalan. Himataan obbo Tashitaa Kormee, himatamaan obbo Kamaal Wari’oo lamaanuu jiraattota aanaa Shaallaa ganda Abburee kan ta’aniidha. Qorti lamaan: Qoramataa, Obbo Tashitaa Maalatoo(utaa) qora miilaa obboo Hasanaa Eda’oo(waayyuu) ta’anii dubbii jalqabuun dura qorri mattaa “koottu” jedhe. Qorri lukaa “Dhufe” jedheen, sana booda “ kaaya fuuna” jedheen qorri mataa, qorri miilaas “ee haafuunu” jedheenjaarsoliin argamuu qaban argamuufi dhiisuu isaanii erga too’atanii booda dubbich akka eegalamu murticha gaafatani irraa caalaan jaarsonni waan argamaniif, abbaan murtii dubbii akka jalqabu eeyyamsiisan. Dubbii isaanii eegaluun dura jaarsi hangafaa obbo Tashitaa Maalatoo akkas jechuun eebbaan jalqaban:

Waldhabaa araarsi!
Dhara balleessi!
Dhugaa baasii!
Dhugaa nudubbisi!”jedhana.

Kana booda iyyataan himannaa isaa akkaibsatu qorti mataa kan ta’an obbo Tashitaa Maalattoo carraa kennaniif. ObboTashitaa kanaan dura lafa isaa kan ximmaada lama ta’u koontiraata waggaa lamaaf obboo Kamaalireraa fudhachuu isaafi rakkoo tokko malee waaggaa tokkoof lafa kana qotachaa kantureefi, bara kana ammo akkuma duraa sana waqtiin qonnaa waan gaheef, sangoota isaa camadatee ijoollee isaa wajjiin bakka qonnaa dhaqee yemmuu inni qotiyyoo maasaatti yemmuu galchu, obboo Kamaal qe’ee isaati. Fiigee dhufee, lafaa isaa akka hinqonne itti dallenee. Innis suuta jedhee waliigaltee kanaan duraa sana itti himee amansiisuudhaaf yaalii godhus, lafa kootirraa eenyuuyyuu isa malee itti ajajuu akka hindandeenyeefi waliigalteen isaaniis kan waggaa tokkoo qofa akka ta’e itti himnaan, waliigaluu dadhabanii, dhumarratti obbo Kamaal uleedhaan harka isaa dhahee akka miidhe, himataan obbo Tashitaa Kormee bakka jaarsonni jiranitti himannaa isaa dhiyeeffate. Kana booda qorti lamaan xiyyeffannoo irga caqasanii booda, qabxiwwaan tokko tokko himataa kana gaafachuu eegalan. Kanas “sibaradha” jedhaanii bakka isaanii ifa hintaanetti gaaffilee akka yeroo isaan waldhaban namoonni biraa naannoosana jiraachuufi dhiisuu, yeroo dhahamu sana innis ofirraa dhahuudhaaf yaalii gchuu isaa erga qulqulleeffatanii baada, gara himatamaa obbo Kamaalitti cee’uun dura qorti lamaan waldubbisu. Dubbiin isaanii kunis yakka raawwatame kana sakatta’uun bakkuma jarri jiranitti dubbatan. Kana booda gara obbo Kamaaliin gochi kun kan isaa ta’uufi ta’uufi ta’uu dhabuu isaa, lafa jedhames koontiraata waggaa lamaaf obbo Tashitaatti keennuu isaa, waadaan walii galame kun maaliif akka diigee gaaffii adda addaa qorti mataa erga gaafatanii booda carraa obbo Kamaaliif kennan.Haalli kun osoo akkanumatti itti fufee jiru, jaarsi tokko barfatee dhufee, gidduu jaarsummmaa taa’ee, “Nabarsiisaa” jedhe. Qorti mataafi miilaa lamaan gaaffii nabarsiisaa jedhamee ni barsiifama moo dhumtuudha jedhanii erga walqoratanii booda, barsiifamuu akka qabu qorti lamaan waliigalanii, waldhbdde namootaa lamaanii sababa isaan irratti waldhabaniifi waan amma irra jiran wajjiin gabaabsanii ibsaniif. Obbo Kamala himannaa

himatamee lafa ximaada lama koontiraata itti kennuu isaa, lafaa koo hinqotini jedhee irra deddeebi'ee isaa gaaffachuu isaa yaada bal'aa erga kennee booda, koontiraanni turtii waggaa lamaa utuu hintaane, turtii waggaa tokkoo qofa akka ta'e, waggaa lama isa jedhuuf, "Waakkoo" jedhee dubbii isaa xumre. Kana booda qorti lamaan yaada gama lamaan dhiyaatan xiyyeeffannoon erga dhageeffatanii booda, namoota waldhaban lamaan, " Nurraa fincaanaa" jedhaniin. Nurraa fincaanaa jechuun isin duuba waan mari'annu qabnaa bakka jaarsummaa kanaarraa yeroo murtaa'eef nuurraa maqaa jechuudha. Erga qamoonni lamaan kallattii gara garaatiin jarsotarraa maqanii booda, qorti lamaan yaada himaataan himatee tokko tokkoon kaasaa obbo Tashitaan dhugaa qaba, dhaanamuu isarraa hinjiru, jedhanii, bakka obboo Kamaal "Waakkoo" jedhee santti yoo kan amanu taate haa amanu yoo kan hinamanne ta'e ammo haa kakatu. Jedhanii jarreen lamaan akka yaa'icharratti deebi'an ta'e. Qorti lamaan waldubbisuu jalqabanii bakk obboo Kamala waakkate sanatti, Obbo Tashitaan yaada akka itti kennu gaafatamee innis dhugaa koontiraata waggaa lama akka ta'eefi yoo soba ta'e akka isaaf kakatu waadaa galeefi yaada isaa xumure. Idduma kana obbo Kamala " Gungume" jedhee gunguma akka baafatu carraa kennaniifi. Innis koontiraanni lafaa akkuma inni jedhe turtii waggaa lamaatiif akka ta'eefii, garuu yeroo inni isatti koontiraata kennu gatii rakasaan waan kenneef, lafti yeroo ammaa immoo isa gatii inni kenne sana caalaa waan baafuu, gaabbuu isaa yaada isaa ibsee taa'e. Kana booda qorti lamaan dubbii namoota waldhaban lamaanirraayyuu erga caqasanii booda dubbicha caalatti ilaaluuf, jarreen lamaanuu nurraa fincaa'aa jedhaniin, Namoonni akkuma jedhamaniin kallattii adda addaatiin erga ilaalanii booda murtee isaanii akka itti aanutti kennanii dubbiin akka dhumattu godhan. Abbaan murtiis, "murtiin muramte. " jechuunn yaada isaa kaa'e. Kunis, himataan dhugaa qabaachuu, qaamni isaa miidhamuun ilaallamee, himatamaan yakka uumuu isaa, kunis, guyyaa jalqaba waldhabaniirraa kaasee ilmoofi limmoo fiduu dhabuun isaa, waadaa duraan galee diiguu akka irra hinjirre, bakka jaarsi biyyaa jirutti nama dhaanuun miidhama qaamaa namarraan geessisuu isaa akka yakkaatti ilaalanii, tokkoffaa waadaan duraan waaliigalamee sun akka itti fufu, muramuu isaa, miidhaa qaama isaatiifi ammo tumalessafi miidhama isaatiif mana yaalaa akka yaalchisuu murteessuun jaarsummaa guyyaa sanii raawwate. Murtich murtii akkana jechuun kenna:

Kamaal dhugaa qabaa muramte!
Murtiin ka kamaalii muramte!
Lafa deebisi muramte!
Miidhamaa soori muramte!
Harka walqabtee muramte!
Seera gahee muramte!
Asii kaatee walhin ilaalini muramte!
Waliin hinoodini muramte!
Kan tuqe yakkaa muramte!
Jedhuudhaan namoota waldhaban lamaan walitti araarsan.

Sirna araaraa koottu-dhufee kanarraa wanti hubatamuu namoonni waldhaban gaaffii isaaniifi hingallee daangaa tokko malee yaada isaanii baafatanii dubbachuu akka danda'an. Seerrii hawaasni naannoo sanaa tumame shakkii tokko malee akka hojiirra oolu kan mul'isuudh. Akkasuma seerri adabbii isaan namoota waldhaban ittiin yakkan qaamota hawaasaa hunda biratti fudhatama kan qabuudha. Naamusni jaarsummaa sirna koottu-dhufee keessatti barbaachisaa akka ta'e, fi namni kamiyyuu taanaan seera birattii qixa akka ta'e ibsa.

Fakkeenya B

1. Kamaal dhugaa qabaa muramte

Murtiin ka kamaalii muramte __himni kunaraara keessatti himaataan yaanni isaa jaarsota biratti fudhatama kan qabuufi seerri isaaf kan murteesse ta'uu isaa kan mul'isuudha. Karaa biraatiin muramteen murtiirra gayamuu kan mul'isuudha.

2. Lafa deebisi muramte__ Murteen jaarsoleen dabarsan kan mul'suddha. Innis wantoota himataan himate akka murtaa'eef kan mul'suudha.

Miidhamaa soori muramte!

3. Harka walqabtee muramte.__ Himni kun namoonni waldhaban lamaan garaan araaramn jechuu isaati. Harka qabate jechuun araarama jechuudha.

4. Seera gahee muramte__ seerri jaarsotaa hojiirra oole jechuudha.

5. Asii kaatee walhin ilaalini muramte.__ namoonni waldhabanii walitta araaraman garaadhaan araaraman jechuudha. Haaloo walitti akka hinqabanne jechuudha.

6. Waliin hin oodini muramte____ araara kana booda akka bakka idileetti deebi'anii wajjiin jiraatan jechuudha.
7. Kan tuqe yakkaa muramte____ waadaa galame akka hincabne ta'uu agarsiisa.
8. Waldhabaa araarsi____ gaaleen jedhu, ajaja cimaa fakkaata garuu kadhaa waaqaati. Faayidaan isaas namoonni waldhaban araara jaarsotaaf akka hindidne sagalee isaanii olkaasanii kadhatu. Yemmuu kana namoonni waldhaban lamaanuu 'aamiin' jedhu aamiin jechuu isaanitti ammo araaramuu isaantiif hanga tokko eeyyamamaa ta'uu isaanii kan mul'isuudha.
9. Gaaleen 'dhara balleessi'____ jedhu hiika kallattiitiin ajaja cimaa ykn arrabsoo fakkaata, haala itti fayyadama sirna araaraa keessatti namoonni waldhaban walitti araaramuu akka hindidne ykn namni araaramuu dide nama dhara qabu waan ta'eef, namni waldhabees nama akkanaa ta'uurra araaramaaf eeyyamamaa ta'a.
10. Gaaleen dhugaabaasi'____ jettu namoonni lamaan waldhaban lamaan rakkoo tokko malee badii balleessan sana waakkii tokko malee amananii waldhabdeen sun akka dhumattu gochuudhaaf kan dhufteedha.
11. Dhugaa nudubbisi____ jettu amanamummaa jaarsolee namoota walitti araarsaniifi namoota sirnicharratti argamanii kan ilaallattu. Kana jechuun ammoo namoonni waldhabanis jaarsonni waadaa galan waan ta'eefi yaadni isaanii fudhatama kan qabau ta'a.
12. Na barsiisaa____ Gaaleen kun maqdhaalfi gochimaarraa kan hundeeffamee yemmuu ta'uu, itti faayyadamni isaa jaarsummaa keessatti, maaltu uumamee? Rakkoo malt jiraa? Kanneen jedhaman nama haarawa battala jaarsummaatti hirmaachuun dura gaaffii gaafatuudha.
13. Gumgume____ jechi kun gochima ta'ee sagalee wantoonni naannoo dhageessesaniirraa kan uumameedha. Sirna jaarsummaa keessatti itti fayyadamni isaas, namni dharaan himatame, gidduutti namichi himatame sagalee olkaasee gumgumee jechuun yaada namichaa balaaleffachuu isaa kan ittiin mul'isuudha.
14. Guumguma baasi____ sirna araaraa keessatti namichi dharaan himatame gumgumee jedhee erga yaada ka'e balaaleffateee booda, namoonni biro guumguma baasi jedhu kana jechuun yaada saa irraa fuudhaa, yaada kee ibsadhuu kan jedhu bakka bu'a.

15. Garaa hanqattee ____ haalli itti faayadamni gaalee kanaa jaarsummaa keessatti yaada dhugaa/ yaada namaa/ kan bakka bu'uu hindandeenyeefi yaanni ka'e sun nama dhimmi isaa ka'e kan isa hinguubsine ta'uu kan agarsiisuudha.
16. Qora jala qora jala nabutaa nafuudha/ ____himni kun haalli itti fayyadama isaa jaarsi qora mataa/lukaa yaada isaa erga xumuranii booda namni yaada dabalataa qabu jaarsota kanneenitti aanee yaada qabaa carraa naaf kennaa yaada jedhu hiika qaba.
17. Nuurraa finccaa'i _____gaaleen kun maqdhaalaafi gochimarraa kan hundeeffame ta'ee haalli itti fayyadama isaa hiika duraan qabu sanaa miti. Nurraa fincaa'I jechuun icitii qabnia waanta'eefi baka kanaa deemi hanga nuti si waamnitti hindhufinihiika jedhu qaba.
18. Hayyicha____jechi kun jecha hauu jedhurraa kan dhufeedha. Latiin /-cha/ jettu itti dabaluun sirna jaarsummaa keessatti addeessituu/ibsituu/ taate. Kanaaf hayyicha jechuun nama umriin bulaa ta'ee, dhimma jaarsummaa keessatti nama filatamaa ta'e sirna hawaasa sanaa kan gadifageenyaan beeku jechuudha.
19. Dubbnii dilgaa __dubbiidilgaa jechuun waldhabdee namoota lamaanii keessatti seera araara koottu-dhufee yoo hinguuti, fakkeenyaaf miseensota jaarsaa hundii yoo hinargamin akkasuma jaarsi isaan araarsu halangee yoo harkaa hin qabaatin namni cali'seetuma yoo namoota kanneen araarse dubbiiin dilgaan dhumtee jedhama.
20. Dubbii jilbaa__dubbiin jaarsoonni filataman miseensii hundi(qorri lamaanifi abbaan murtii) irratti argameefi koottu-dhufeen waldhabdeen namootaa yoo furame dubbii jilbaa jedhama.

Haalli itti fayyadama jechoota lamaanii(dilgaafi jilibi) hiika gara gara lama kan qabuudha. Dilga jechuun dalga waan qajeelloo hintaane kan agarsiisu yemmuu ta'uu, jilba jechuun ammoo, waan sirrii (seerafi sirna) dubbii guuttee yaada jedhu qaba.

Jechoota amaan olitiin walqabatee akka ragaan marii gareetirraa argamee ibsutti namoonni waldhaban yoo jaarsotaan ala araaramuu barbaadan mammaksa armaan gadii fayyadamu.

21. “Amantu dhibbaan koottu

21. Waakkattu jilbaan koottu.” waliin jedhu.

Akka mammaaksa armaan oliittinamoonni waldhaban yoo waliigalan jaarsotaan duuba mallaqaan waldhabdee isaanii fixachuu akka danda'an, akkasuma himatamaan eeyamamaa yoo ta'e dhiifama gaafachun ykn mallaqa fudhate deebisuun araaramuu akka danda'amu kan ibsuudha. Karaa biraatii yoo waliigaltee didamee kallattii sirna araaraatiin waldhabdeen furamuu akka danda'amu himoota/mammaaksa/ dhimmi itti bahameedha.

4.8.3. Oromoon Saba Biraa Yoo Ajjeese

Ummanni Oromoo sirnaafi seera mataa isaa akka qabu kan wal nama gaafachiisuu miti. Ajjeechaan lubbuun walqabatu kan saba Oromoo gidduuti raawwatu dubbiin kan dhumu gumaani. Haata'utii waldhabdee ummanni yookan namni sabaan Oromoo ta'e tokko nama sabaan Oromoo hinta'in yoo ajjeese sabni sun akka saba Oromeetti sirna fixatee gumaa hinqaban waan ta'eef, sirna kanaan fixuun waan yaadamuu miti. Akka obbo Tashitaa Maalatoo naaf himanitti ummanni Oromoo Arsii naannoo Shaallaa jiraatan yeroo dheeraadhaaf saba Sidaamaatiin akka walajjeesaa turaniifi yeroo dheeraadhaaf sirni araaraa saboota lamaan gidduutti akka gaggeeffamaa ture eerani, yeroo ammaa kanas saboonni lamaan yoo kan walajjeesan ta'e “ Gondoaroo” yookan “ Buyyuu” jedhanii sirna araaraa saboota lamaan gidduutti akka bu'u taasisu. Gondoaroo jechuun kakuu yookan waadaa walii galuu isaanii kan mul'isuudha. Kana booda saboonni lamaanuu kakuu raawwatan waan ta'eef walitti hindeebi'an. Yemmuu sirni gondoaroo raawwatu, jaarsoleen abbootii gadaa gama lamaanfi saboonni gama lamniyuu walgahani. Haalli taa'umsa namootaa geengoo ta'ee jaarsoleen gama lamaanii argamn geengoo sana keessa galuudhaan waaqa kadhatan. Yaa'aan gama lamaanirraa walitti bahanisa jalaa qabu. Itti aansee warra ajjeeserraa sa'a gurraacha yookan tumaaleessa hoolaa dhiyeessu. Saani yookan tumaaleessi dhiyaate qaama qophaa'een qalama. Namoonni waldhaban (kan ajjeeseefi firri nama du'ee) cumaa yookan mar'imaan loon qalamee keesa akka taa'an godhan. Foon kukkutanii jareen lamaan harkarraa kaa'u, isaanis harka isaaniirraa dabaree dabareen nyaatu. Kana booda namoonni lamaan akka firaatti wal ilaalu malee akka diinaatti walhin ilaala.

Sirni araaraa koottu-dhufee Oromoo Arsii mala furmaataa saba ummata Oromootiif qofa utuu hintaane saboota biraatifiis akka moodeelaatti kan fayyaduudha. Karaa biraatiin waldhabdee saboota gidduutti raawwatutoftaa furmaanni itti barbaadamu dhaloota dhufuufis akka taa’u dargaggeessaafi ijoolleen xixiqqoonis bakka sirni itti gaggeeffamu sana deemuun sirnicha hordofu.

Karaa biraatiin waldhabdeeb saba Orommfi saboota biraa akka walitti hindeebine sirni gondoosoo kan taasisuufi adeemsi isaas heddu walxaxaa kan ta’eedha. Kakuun yookan gondoosoon jaarsoleen saboota lamaanii raawwachiisan kan akka laayyootti diiggamuu miti. Haata’uutii yeroo tokko tokko sababa walitti bu’iiti ijoolleen saboota lamaaniiirraa ka’een badiin lubbuu namootaa yoo kan darbus ta’e abbaa waadaa galame diige sanatu gaafatama.

Fakkeenya C

22. Gondoosoo__jecha jecha afaan Oromooti miti haata’uutii haala itti fayyadama sirna araaraa keessatti kan itti fayyadamaniidha. Kunis gondoosoo jechuun fala jechuudha. Fala jennaan namoonni walitti hinbu’an walajjeechaan nihafa.
23. Gondoorate__jecha maqaa gondoosoo jedhurraa gara xumura gondooratekan geeddarama yemmuu ta’uu hiikni isaa falate kan jedhuudha.
24. Dubbiinhingaliin__Sirna waldhabdee keessatti namoonni akka araarama barbaadaniifi namoonni waldhaban araaramuu yoo didan jaarsoleen namoota waldhaban kanneeniini dubbiin hingaliin. Jedhuun kana jechuun waldhabdee keessan karaa jaarsotaatiin fixadhaa jechuudha. Dabalataan namoonni akka walhindhabne dubbiin hingalin jedhu. Kana jechuun isaanii namaan waldhabdee dubbii firoottan keetitti hinfidin jechuudha.

4.8.4. Nama Niitii Abbaa Warraa Qabdu Wajjiin Saal-Qunnamtii

Raawwte.

Akkaa Obbo Jamaal Magulee naatti himanitti namni saal-qunnamtii dubartii abbaa warraa wajjiin taasise adabbii cimaan akka waldhabdeen namoota waldhabanii dhumuudha. Kunis namni niitii seeran heerumtee abbaa warraa qabdu wajjiin saal-

qunnamtii gaggeessee qabame yookan yoo firri namichaa argee, akkasuma abbaan warraa qabe adabbiin isaa sangaa fardaa meeshaa isaa wajjiin, loon lama raadaafi jibichi kennameefi waldhabdeen sun jaarsummaan dhumtii. Haata'utii yeroo ammaa bakka tokkootti namoonni abbaan warraa haati manaa isaa waan akkanaa yoo raawwate, fardii kennamuufin hafee loon lama qofaan waldhabdeen akka dhumtu taati.

Sirna araaraa armaan olirraa wantoonni hubatamu, namni gocha safuu qabu hawaasa tokko keessatti raawwate adabbiin isaa cimaafi namicha adabbii raawwate akka irraa baratee badii sana gara fuulduraatti hin raawwanne kan godhuudha. Karaa biraatiin namni badiin akkanaa irratti raawwate hamileen isaa akka jajabaatuu keennaan kennamuufi guddaa akka ta'e mul'isa. Akkasuma adabbiin namoota gocha kana raawwatan irratti darbu cimaa waan ta'eef namni biraas barannoo irraa fudhachuun badii kanarraa ofqusata.

Fakkeenya D

25. Dubbii nurraa fuudhaa__yaada qabna nu dhageeffadha. Jaarsummaa keessatti namni yaada qabu carraan akka kennamuufi dubbii nurraa fuudhaa/ harka nafaadha jechuun, waan barbaade dubbata.
26. Taa'aa__Gochmni kun kan matima dhokataa ofkeessaa qabuudha. Itti fayyadamni isaa jaarsummaa keessatti, jaarsota jaarsummaaf taa'an/waltajjii/ jechuudha.
27. Dubbii danqaa taate__galeen kun haalli itti fayyadama isaas, sirna araaraa keessatti waldhabdee hiikuudhaafi rakkisaa ta'e jechuudha.

4.8.5. Haraamuu

Akkaa aadaa Oromoo Arsii aanaa Shaallaatti namni dubartii fira akka obboleetti, adaadaa soddaatii, haadhafi k.k.f wajjiin namni saal-qunnamtii raawwate adabbiin cimaan akka itti kennamee dubbiin jaarsummaan dhumattu obbo Jamaal Magulee naaf himanii jiru. Kunis Kan ta'u namoota lamaan yemmuu isaan waan kana raawwatan firri, ollaafi namoonni biro yoo kan argan ta'e, qabanii jaarsota biyyaatti kennu. Qortoonnifi abbaan murtii namoota badii kana raawwatan lamaanuu mana citaa yaabbisanii namoonni olla (naannoo) sana jiran akka bahanii ilaalan taasisu. Dubaraafi dhirri manarra Koran lachuu

uffanni irraa yaasamuu qaba. Hamma qorri lamaanifi abbaan murtii akkasuma namoonni jaarsummaarratti argaman hundi isaanii dubbatanii, kan gumgumu gumgumee dubbiin dubbatameedhume booda isaan lamaanu manarraa busuun qaama isaanii daadhiin irraa dhiqu.

Fakkeenya E

28. Daadhiindhiquu____Daadhiin dhiqachuun namoota yakka raawwataniicubbuun isaan raawwatan sun irraa bahee hawaasatti dabalamuu danda'uu kan agarsiisuudha.
29. Gufuufa agarsiiuu____ sirna jaarsummaa gumaa keessatti dubartii gadda ishee agarsiiftu/gaddituudha.
30. Dhiiga qabbaneessuu____gaaleen kun haalli itti fayyadama jaarsummaa keessatti namoota walitti daran dalanan araaraaf haala mijeessuudha.
31. Goddaannisa taate__ gaaaleen kun sirna jaarsummaa keessatti dubbii gaarii hintaa'in kan yeroo hunda sammu namaatti dhuftee nama aarsitu jechuudha.
32. Gurra muraa__Galeen kun maqaafi gochimarraa kan caaseffameefi tajaajilli ishee jaarsummaa keessatti kennaa warra gumaatiif kennamu/loonfaadha.
33. Danuu ta'e__gaaaleen kun jaarsummaa keessatti tasa namni nama harkatti du'uu isaa mul'isti.
34. Ilmoofi limmoo jechhoonni lamaan kunneen haalli itti fayyadama isaanii namoonni lama waldhabanii, inni miidhe guyyaa jalqabaa jaarsummaa ergatuudhaan kennaa kennamuudha. Kanaafuu limmoo jechuun kan namni miidhame ittiin yaalamu mallaqa jechuu yemmuu ta'uu, ilmoo jechuun ammoo, tumaaleessa namicha qalametti qalamu jechuudha.
35. Galtee____ jaarsummaa keessatti galtee jechuun waldhabdee jechuudha.
36. Muruu____jaarsummaa keessatti muruu jechuun seera hojiirra oolchuu jechuudha.

4.9. Yoomessa Jaarsummaa Koottu-dhufee

Sirni araaraa koottu-dhufee Oromoo Arsii yoomessa mataa isaa qaba. Akkaa Obbo Tashitaa Maalatoo af-gaaffi gaafa guyyaa 11/09/2008 odeeffannoo kennanii jaarsoleen

Utaa waayyu kanneen gosa lamaanirra filatamaniifi kan miiseensota afur ofkeessaa qaban ja'atti yeroo lama bakka gaaddisa muka Harbuu jalatti walgahuun dhimmootaa hawaasaa kan laalan ta'uu isaanii naaf himanii sa'aatiin dhimmoota waldhabdee yeroo heddu hojii idilee isaanitiin ala kan filatan akka ta'e eeranii, sa'aatii booda jaarsummaan akka taa'an naaf himanii jiru.

Yeroon araarri koottu-dhufee itti gaggeeffamu kan beellama jaarsotaatiin murtaa'uudh. Jaarsoleen utaa waayyuu yeroo hedduu waldhabdee namoota gidduutti raawwataman kan ilaalan haala beellama idilee ji'atti guyyoota lamaan (Roobii)ti. Guyyoota lamaan yeroo hundaa waldhabdeewwan namootaa adeemsa jalqabaa irraa hanga beellaama dhumaatti guyyama kana kan ilaalan ta'ee dubbii ariifachiisaa yoo ta'e haalli beellamaa geeddaramuu danda'a. Akka obbo Tashitaan jedhanitti guyyaa beellamaa kan murteessu haala waldhabbii namootaati jedhu. Kana jechuun waldhabbii cimaa yoo ta'e, sirina nyaataa, dhugaatii, qalmaafi k.k.f. waan of keessaa qabuufu guyaafi yeroon isaa jijjiiramuu danda'aa jedha.

Yeroo hedduu adeemsa jaarsummaa keessatti bakka jaarsummaan itti adeemsifamu bakka mijaa'ina qabu kan barbaduudha. Akka odeeffannoo af-gaaffi obbo Tashitaa irraa argametti araarri jaarsummaa koottu-dhufee bakki itti gaggeeffamu akka yaa'ii utaa waayyuutti murtee kaa'amettu jira. Innis bakka namoota hedduuf giddu-galeessa ta'etu filatama. Kun ammo namoonni dhimmoota isaanii rakkoo tokko malee guyyaa beellamaa argamuu akka danda'aniifi. Kanaafuu, bakki giddu-galeessaa gandoota aanaa keessa jiran hundaf mijaa'aa ta'e magaalaa Ajjee keessatti ta'ee bakki isaas dallaa waajjira aadaafi turiizimii aanaa keessattidha. Haata'uutii, sababoota adda addatiin bakki jijjiiramuu akka danda'amuudha. Kunis yoo waldhabdeen sun fixxaa/dhumtuu/ taate naannoo namoota waldhabaniitti gaggeeffamuu danda'am. Kun kan ta'uuf, qaamota araaraman gidduutti sirnoonni akka, nyaataa, dhugaatii, qalmaa qe'ee namicha meedhameetti namichi miidhe waan gaggeessuufi. Karaa biraatiin waldhabdee salphaafis bakki geeddaramuu danda'ama.

Adeemsi koottu-dhufee erga namoonni waldhaban dubbii isaanii jaarsotaan gahatanii kaasee hanga dhuma guyyaa araaraatti adeemsaafi yeroo heddu kan fudhatuudha. Akka odeeffannoo af-gaaffii obbo Tashitaarraa argametti yeroon fixxaa jaarsummaa koottu-

dhufee firoonni qaamota waldhabaniifi jaarsoleen fixxaa araaraarratti argaman hundi isaanii eebbaan, gammachuun, nyaataafi dhugaatiin adda addaa kan raawwatuudha. Namichi miidhe ilmoofi lilmoo fiduun isaa galateeffamee, manguddoota keessaa isa hangafaa akka eebbisan taasisuun walitti araarsu. Waldhabdee dhiiraafi dubaraa yoo ta'e haalli fixxaa isaa baay'ee cimaadhaa. Kunis namichi miidhe daadhii naqee, qalchisiisee, soorsisee miidhama qaamaa yaalchisuufi yaalchisuu dhabuun isaa gaafatamee sirni fixiinsa araaraa raawwata.

Iddoon fixiinsa araaraa koottu-dhufee haaluma sadarkaa waldhabbii namootaatifi murtee jaarsootaatiin kan murteeffamuu taa'a. Namni tokko nama biraa yoo dhahee qaama isaa miidhe, maatiin namicha miidhee jaarsummaa gara fira namicha miidhameetti ergu. Itti aansee waarri namicha miidhamee jaarsummaa yoo kan fudhatan ta'e jaarsoleen bakkuma namichi miidhamee ciisutti ilmoofi lilmoo geessu. Itti aansee haalli namicha miidhamee ilaaluun warri namicha miidhee deddeebi'ee namicha miidhamee yaalcisu. Kana booda firoottan warra namicha miidhee hundi isaanii mana namicha miidhamee deemuun walitti araaramu.

Odeeffannoo af-gaaffi obboo Hasanaa Eda'oo gaafa guyyaa 11/09/2008 irraa argameen hirmaattonni jaarummaa araara koottu dhufee irratti argamanii akka guyyaa jalqaba dhimmii namoota lamaanii jaarosota harka gaheeti miti. Kana jechuun guyyaa jalqabaafi beellamootaa heddu keessatti jaarsotumaafi namoota waldhaban lamaan qofatu argama. Guyyaa beellama dhumaa yookan guyyaa fixxxaa araaraa firoottaan laman walitti dhufanii garaan araaramu. Haata'uti, haalli waldhabbii namoota lamaanii salphaa yoo ta'e jaruma lamaanitu walgahee dubbii isaanii fixate. Karaa biraatiin waldhabdeen namoota lamaanii cimaaffii sadarkaa maatiitti yoo nicee'a jedhamee sodaatame, jaarsoleen maatii namoota lamaanituu baakka tokkotti walitti fiduun araarsu.

4.10. Eebbaa Fixxaa Araaraa.

Waldhabbiin namoota gidduutti raawwatee sirni araaru yeroo dheeraafi haala walxaxaa keessa kan darbuudha. Akkasuma waldhabbii keessatti namni tokko miidhamaa inni tokko ammo miidhaa ta'uu danda'a. Akka obbo Hasanaan odeeffannoo af-gaaffiif naaf kennanitti ummaanii Oromoo Arsii bara dheeraafi sirna araaraa koottu-dhufeetti

fayyadamuun namootaa waldhaban araarsaa kanturaniifi waldhabbi namootaa kun sirna kanaan walitti araaramuun isaanii safuu, jaalala, kabajafi waldhageettii hawaasni naannoo kanaa waliif qabuurraa kan ka'eedha. Inni tole jedhee araarama jireenyi inni keessatti isa qunnaman kanneen akka gaddaa, gammachuufi deeggarsa hawaasarraa argamaman hunda isaa kan argatuu yemmuu ta'uu, inni araara didee haloo namatti qabatee nama miidhuuf adeemu abaarsa jaarsotaa afaan bu'a. akkasuma nama jaarsummaan araaramuu didee gara seeraatti dhimma isaa himate qoqqobbiin hawaasaa kan isaarra kaa'amu ta'a. Haaluma kanaan namoota waldhaban lamaan jaarsa hangafaatiin eebbisu. Keessattu nama miidhamee gorsa jaarsaa dhgahee araarama ni eebbifama.

4.11. Gahee Koottu-Dhufeen Sirna Araaraa Keessatti Qabu

Haalli jiruufi jireenya ilma namaa keessatti sadarkaaleen jiruu hawaasaafi garee hawaasaa garaagarummaa kan qabuudha. Inni qabaataa inni biraa ammo dhabaa ta'uu danda'a.hala kana keessatti jireeny isaa kana keessatti sochiilee guyyuu keessatti namoonni walitti bi'uun isaa kan ooluu miti. Kunis kana ta'eef jiruun ilma namaa guutuf taattaaffi godhu keessatti isa kaan nigammachisa kaan ammoo gaddisiisuu danda'a waan ta'eef. Waldhabbiileen namoota gidduutti taasifamu itti fufee kan deemuu osoo hintaane dhawaata keessa ilmi namaa tasgaba'aa waan deemuufi gara araaraa deema. Keessattu saba bal'aafi aadaa guddaa qaba. Kanaafuu ummanni kun aadaa isaa kanatti fayyadamaa kan tureefi ammas kan itti fayyadamaa jiruudha. Ummanni Oromoo Arsiis aadaafi sirna isaatti bal'inaan itti fayyadamaa kana tureefi ammas kan itti fayyadamaa jiruudha. Akka qoratichi qorannoo isaa keessatti karaalee af-gaaffannoofi marii odeef-kennittoota irraa adda baasun kaa'etti aadaa hawaasa Oromoo aanaa Shaallaa biratti wal dhabbiin qaama lamaan furuuf jaarroleen adda addaa beekamoo ta'an dubbiin qaama waldhaban gidduu jiru bifa nageenya qabeessa ta'e tokkoon akka xumuramtu taasisuudha. Akkaa odeeffannoo af-gaaffii obbo Kamaal Nuuraa gaafa guyya, 11/09/2008tti naafi ibsanitti waldhabdeen naannoo hawaasa Oromoo Arsii aanaa Shaallaatti hedduun isaanii furmaata kan argatan gara seera yakkaa hammayyaatiin osoo hintaane karaa sirna araaraa koottu-dhufeen akka ta'e ibsanii jiru. Waldhabdeen naannoo kanatii heddummaattu kanneen akka, waldhabdee lafaa, saamichaa, gaa'ilaa, hannafi k.k.f dha. Waldhabdeewwan kanneen haaluma murtee bakka bu'oota hawaasaa kana ta'an jaarsolee filatamaniin

yemmuu ta'uu, faayidaan sirna araaraa kun keessattu waldhabbii yeroo dheeraa saba Oromoofi saba Sidaamaa giddittu raawwatamaa tureefi kan kan qaamonni mootummaa furuu dadhabee kan ittiin furachaa turaniifi yeroo ammaa kana waldhabdeen saboota lamaanii kan dhaabbate ta'uu isaa af-gaaffi kanarraa hubatamee jira. Waldhabdeen Oromoo aanaa Shaallaafi saba Alaabaa wajjiin gaggeeffamaa tureefi kan qaamni mootummaa fala isaa barbaade karaa jaarsummaa 'Gondooroo'tiin akka dhabbate af-gaaffii kanarraa hubatamee jira. Faayidaan jaarsummaa inni biraa namoonni waldhaban hedduun isaanii gara seeraatti dhiyyeffachuufi baasii heddu waan barbaachisuufi jaarstaan araaramuu barbaadu. Araara sirna koottu-dhufee keessatti waldhabbii kan hiikkatu abbaa waldhabeen qofa utuu hintaane maatii namoota lamaanis nidabalata inni kun amoo, namoonni lamaan walitti araaraman deebi'anii waldhabuufi carraan jiru baay'ee xiqqaa akka ta'eedha. Sirni araaraa koottu-dhufee namoota waldhaban lamaan keessaa tokko gammachiissee isa kaan kan gaddisiisuu miti. Yaada namootaa lamaaniiyyuu qortii lamaan dhageeffatanii waan garaa isaan quuqe baafatanii kan himatan waan ta'eef. Yeroo ammaa kana hawaasni naannoo Shaallaa abdiin isaan mana seeraarraa qaban baay'ee gadi aanaa akka ta'e jarsoleen utaa waayyuu nidubbatu. Kunis kan ta'e manni seeraa waldhabdee tokko hiikuufi beellamni qabamu kan yeroo dheeraa fudhatu, maallaqa kan nama gaafachiisudha jedhu. Waldhabdeen karaa mana seeraatiin hiikkamu yeroo heddu haaloo namoota lamaan gidduutti kan fiduudha. Inni kun ammo waldhabdee kan itti fufuu waan ta'eefi bakka filatamuu miti jedhu jaarsoleen utaa waayyuu. Walumaagalattii koottu-dhufeen sirna waldhabbii araaraa araaraa keessatti faayidaa hedduu akka qabu jaarsoleen utaa waayyuu keessaa obbo Tashitaa Maalatattoo odeeffannoo af-gaaffii kennanirraa hubatamee jira.

4.12. Ilaalcha Hawaasni Sirna Araara Koottu-Dhufee Qabu

Akka odeeffannoo af-gaaffii gaafa 12/09/2008 irraa argameen faayidaan koottu-dhufee heddu barbaachisaa akka ta'eefi wantoonni fooyya'uu qabaniis akka jiru eeranii jiru. Faayidaaleen koottu-dhufee keessaa muraasni isaanii akka armaan gadiitti ta'a. Isaanis: waldhabbii araarsuu keessatti namoota waldhaban lamaan sababa waldhabdee sanaa gadi faggeenyaan ilaaluun araarsuu, kun ammoo namoota waldhaban keessaa kan yaadni hinliqifamniifi mirga gaafatee yookan falmatee himatuu jira waan ta'eef, araarri bu'u

amansiisaadha. Inni lamaffaa waldhabdee uumame furuufe gara dagalee/ mana murtii/ deemuun baasii heddu fixu. Sirni araaraa koottu-dhufee garuu baasii hinqabu waan ta'eef filatamaadha. Inni sadaffaan araarri koottu-dhufee namoota waldhaban lamaan walitti araarsuu qofa utuu hintaane maatii isaanis kan hirmaachisuudha. Kun ammoo waldhabbiin sun sirritti waan hiikkateef wlitti deebi'anii waldhabuun hinjiraatu. Sadaffaan aadaa ummata naannoo sanaatiin waan sirnichi gaggeeffamuuf yaadaa ofii ibsachuufi sirna jedhamee raawwachuun salphaadha. Inni nama adabbiin kennaa itti murtaa'e waan kennuu dhabe gosti waan barbaachisu qarqaaree irraa baasa, kun ammo hariiroo namootaa akka cimuu godha. Karaa biraatiin murteen jaarsonni dabarsan isaan kaaniif barnoota ta'ee hafa waan ta'eef waldhabbiirraa ofqusatu.

Akko obboo Jamaal Magulee gaafuma kana odeeffannoo af-gaaffiirraa argame ibsutti wantoonni koottu-dhufee keessatti siraa'uu qaban hedduutu jiru. Isaanis, sirna gumaa fixuu keessatti namni nama ajjeese adabbiin isaa loon dhibba kun dhiiraafi kan dhala ammo loon shantama, inni kun garaagarummaa guddaa qaba. Kana jechuun ilaalchi dubaraafi qaban baay'ee gadi aanaa ta'uu isaati inni kun waan sirraa'uu qabuudha. Lammaffaan namni nama ajjeese gumaan kana dhumtu looniin akka ta'e armaan olitti eeramee jira. Loon gumaan ittiin dhumu kan kennamuu gosa namicha nama ajjeeserraa walitti qabameeti. Kana jechuun baay'inni miseensa gosa sanaa naannoo kuma soddomaa yoo ta'an mataa mataan kan walgahu baay'ee xiqqaadha. Namichi nama ajjeese sun wanti inni adabame hnjiru, inni kun ammoo hawaasni adabbii kanarraa wanti inni barate hinjiru. Karaa biraatiin namchi ammas yakka biraa uumuu danda'a inni kun kana sirraa'uu qabaudha. Inni sadaffaan yeroo sirni koottu-dhufee gaggeeffamu dubbiin dubbatamu saffisaan kan raawwatamuu miti. Kana jechuun utuu jaarsoleen dhimma tokko dubbachaa jirtuu namni tokko giddutti yoo dhufe ' na barsiisaa' waan jedhuuf isa barsiisuuf yeroon dhume yaaadi sun beellamaan bula. Kun ammoo namoonni sirna kana dhiisanii gara dagaleetti akka deeman godha. Akka waliigaltti sirna boonsaa kana Oromoon aanaa kana qabxiilee ciminaan itti fufuu qaban akka itti fufaniifi qabxiileen fooyya'uu qaban sirreeffamanii sirnicha dhaloota dhufuuf barreeffamaan kaa'uun barbaachisaadha.

4.13. Meeshaalee Sirna Araaraa Keessatti Itti Fayyadaman

Halangee Hayyuu: Gosti halangee kanaa kan abbaan murtii yeroo ammaa mana murtii keessatti dhimmicha erga xumuree booda dhaddacha yeroo cufu minjaalaa rukutuun bokkuu xiqqaa tokkoon galmeen cufameera jechuun beeksisu waliin walfakkaatti. Sirna bulchiinsa Gadaa keessattis erga sirna kakuufi abaarsaa gaggessanii booda halangee hayyuutiin guduunfu.

Halangeen gogaa roophii irraa kan tolfamtu yeroo ta’u gartuu hawaasaa hundaan hin qabatamu. Warroonni halangee qabatan abbaa gadaa, jaarsa biyyaa, akkasumas akka Oromoo Arsiitti gurbaan fuudhaf guyyaa qabate halangee qabachuun namoota ollaafi firaatti guyyaa cidhaa himachuuf naanna’aan. Dubartiin halangee hin qabattu. Sababni isaas meeshaa dhiiraa akka ta’etti fudhatama waan ta’eefi. Akkuma dhiirri meeshaa dubartii siinqee hin qabanne dubartiinis halangee hin qabattu.

Walumaagalatti gosti halangee lamaaniiituu faayidaan isaanii kakuuf, araaraaf, sirnaan (dubbii) cufuuf haawaasni Oromoo kan itti gargaaraman yoo ta’u, gogaa roophii irraa hojjatamun immoo furdinaafi jajjabina addaa akka qabaatan godha. Odeef kennitoonni waa’ee fakkoommii murtii waan tokkoo walqabsiisuun kaasu. Sirna araaraa keessatti jaarsi sirnicha gaggeessu alangaa harkaa yoo hinqabaanne ta’e hirmaata jaarsummaa biratti fudhatama hinqabu, waan kana ta’eefi jaarsi yoo alangaa harka isaatirraa dhabe na hoffolchaa jechuudhaan waanuma harkaa battalatti qabu akka alangaatti bakka buusa.

Halangaan bakka jaarsummaatti gaheen isheen qabdu olaanaadha. Kana jechuun nama yemmuu araarsan kan walii galuu dide ykn. Waakkate kan kakachiisaniin halangaa qabchiisaniiti. Kanaaf hirmaattonni jaarsummaa jaarsa alangaa harkaa qabu ni kabaju.

4.14. Sirna Araara Keessatti Itti Fayyadama Mammaaksaa

Sirna araaraa keessatti mammaaksi iddoo guddaa qaba. Namoota waldhaban jalqabaa hanga dhumaatti dubbii bilcheessaa, sukkuumaa kallattii agarsiisaa sirnichi gaarii akka ta’u, mammaaksi gahee guddaa taphata. Abbaan murtii murtii kennuuf yaa’aan taa’ee dubbii sana hordofuufi dubbicha walitti qabuuf mammaaka fayyadamu. Fakkeenyaaf himataan tokkoo miidhama isarra gahe himatuu barbaadee, yaada isaa yoo garmalee

baay'ise, akkana jechuun itti mammaaku, “ Dubbiin baay'atteef haarreetti hinfan.” Jedhuun. Kana jechuun yaanni kee nuuf gale waan ta'eef baay'ee hindhama'in. Akkasuma yeroofi haala jirutti faayyadamuun barbaachisaa akka ta'e agarsiisa.

Dhuma dubbiirrattis mammaksi haala waliigala waldhabdee sanaafi araarama gaggeeffame sana kan ibsu mammaaku. Fakkeenyaaf,

Af-gaaffii gaafa guyyaa 11/09/2008 obbo Jamaal Magulee waa'ee itti fayyadama meeshaaleefi mammaaksotaa miseensota isaanii wajjiin gaafatamanii deebii itti kennaniidha.

Fakkeenya F

37. Namni rakkate farad bilawaan dhawata.____

Itti fayyadamni hima kanaa jaarsummaa keessati namoota waldhaban lamaan keessaa tokko araaramuu yoo dideefi araaramuun dirqama yoo itti taate mammaaksa akkanaatti fayyadama. Fardi akka aadaa Oromootti bakka guddaa kan qabuufi jaalatama akka ta'e ibsa. Isa kana bilaan dhawachuun ammo waan yaadamuu miti. Kun ammoo hanagam namichi waldhabbii sana araaramuu akka hinbarbaanne kan mul'isuudha.

38. ____Eeleen gurraa hinqabdu

Ottee malee

Atuu gurraa hinqabdu

Kokkee malee

Mammaaksa kana keessatti eeleefti otteetu jira, isaan lamaanu namoota bakka bu'u.

Haallii itti fayyadama jechoota lamaan kanneenii amala namoota lamaa kan meeshaalee kanaan walbira qabee kan madaaluudha. Haaluma kanaan eeleen gurra hinqabduu inni jedha, nama safuu hawaasaa hineegne, kabaja hinqabaanneefi walumaagalati hawaasa biratti nama fudhatame hinqabne ta'a. karaa biraatiin jechoota lama: kokkeefi gurratti fayyadamuun amali namaa ibsamee jira. Kokkee jechuunqaaama namaa yoo ta'uu, ergaan isaa nama nyaata/waan garaa/ isaa malee kabaja isaatiifi dhimmaa hinqabne kan ibsuudha.

Boqonnaa Shan: Guduunfaa, Argannoofi Yaboo

5.1. Guduunfaa

Adeemsa sirni araaraa koottu-dhufee waldhabdee namootaa araarsuu qofaa utuu hintaanee, akkuma aadaa, duudhaafi sirna Oromoo sirna gadaa keessatti garee hawaasaa hariiroo isaanii cimsanii akka eeggatan kan godhuu. Kana jechuun garee hawaasaa keessaa isa manguddoota hawaasa sana keessatti fudhatama qaban filachuun waldhabbiis ta'ee dhimmoota ummata naannoo sanaa ilaallatu hunda isaa kan ilaalamaniifi hordofaman. Jaarsoleen waldhabbiis hiikuufi filataman ji'atti yeroo lama dhimmoota waldhabbiin walqabatan kan ilaalan yemmuu ta'uu, namoonni waldhaban dhimma isaanii erga jaarsota kanneenin kennatanii booda guyyaa beellamaa sana himataafi himatamaan dabaree dabareen dhimmaa isaanii jaarsota kannneenitti dhiyeeffatu. Qortoonni lamaan yaada isaanii walduraa duubaan erga irraa fuudhanii booda dubbicha yoo danda'an yeroma san walitti araarsu, yoo dadhaban ammoo beellamanii addaan bahu; hangasii namoonni waldhaban lamaan walitti hinbu'an, jaarsa tokko akka hordofu taasisu.

Adeemsi jaarsummaa koottu-dhufee sirna mataa isaa kan qabuudha. Kanis dhimma waldhabbiis namootaa utuu hineegaliin dura kadhaa waaqatu gaaggeeffama, itti aansee namoota waldhaban lamaan dhimma isaanii jaarstaan gahuu isaanitiif galata galchuuf. Yemmuu waldhabbiis namoota lamaanii dubbatan qorii mataafi qorri miilaa fuulaan walitti garagalanii ta'uun, qorri mataa 'koottu' yemmuu jedhuun qorri miilaa ammoo 'dhufe' jedhee sirni jaarsummaa koottu-dhufee gaggeeffama.

Adeemsa koottu-dhufee keessatti caasaan jaarsotaa mana dhuunfaarraa kaasee hanaga sadarkaa gosaatti akkuma sadarkaalee ciminaafi laafina waldhabdee sanaa kan hiikkamuu danda'uudha. Hirmaattonni koottu-dhufee jaarsota utaa waayyuu keessatti qora mataa, qora miilaafi abbaa murtii yemmuu ta'an, utaa waayyuu jaarsota gosoota gurguddoo lamaan kanneenirraa filatamaniidha. Sadarkaa balbalaatti waldhabbiis uumaman jaarsa shanachaatu dubbii jaarsummaa sana fixa miiseenonni argamaniifi jaarsotuma balabala sana keessaa filataman kanneen muuxannoo jaarsummaa qabaniidha. Qaamota kaanneenii ala namoonni waldhaban lamaan /himataafi himatamaan/ bakka kanatti

argamu. Haata'uuti guyyaa fixxaa araaraa firootan namoota waldhabanii qe'ee nama himaataatti argamuun akka walitti araaraman ta'a.

Sirna koottu-dhufee keessatti itti fayydamni afaanii jecharraa kasee hanga himaatti tajaajiloota adda addaatiif faayidarra oolee jira. Haalli itti fayyadama afaanii sirna koottu-dhufee keessatti jechi hiika duraan qabuurra adda ta'ee tajaajilaaf kan ooluudha.

Sirni koottu-dhufeen waldhabdee hiikuu keessatti qabu olaanaadha. Namoonni waldhaban waldhabdee isaanii furmaata battaala kan argatan, kan miidhame miidhama isaa kan ittiin himaatamuufi furmaata argatu sirna kanaani. Namoonni waldhaban gara mana murtii deemuun qisaa'ina qabeenyaafi yeroo kan hambiseefi ummanni naannoo sanaa haala aadaa, duudhaafi sirna hawaasaatiin rakkoo uumame furuu akka danda'u kan taasisedha. Karaa biraatiin waldhabdee saba biraafi saba Oromoo gidduutti taasifamu jaarsummaan gahee guddaa kan qabuufi muuxannoo saba biraatifis kan ooluudha. Karaa biraatiin sirni hawwsni naannoo kanaa rakkoo naannoo isaanii ufumaa isaanitiin akkamitti akka hiikkamu gochuun haala ofii isaaniitiin ofbulchuu kan itti shaakalaniidha.

Ilaalchi hawaasa naannoo kanaa sirna araara koottu-dhufetiif qaban irra jireessi isaa ilaalchaa gaariidha. Kunis waldhabbiilee mana murtiitti furmaanni isaa dhabame sirna kanaan furachaa kan tureefi yeroo ammaa kanas furachaa jiraniidha. Keessattuu waldhabbiilee saboota akka Sidaamaafi Alaabaa wajjiin walitti bu'aamaa turee sirna jaarsummaatiin kan hiikkamaa tureedha. Yeroo ammaa namoonni heddu waldhabbiilee isaanii gara mana murtii deemuun furmaata barbaadurra sirna araara koottu-dhufetti fayyadamuun furmaata argachuu barbaadu. Kunis kan agarsiisu waldhabbiin gara mana murtiitin furmaanni barbaadamu hanagama rakkisaafi kan hinbarbaaddamne ta'uu isaa mul'isa. Sirni jaarsummaa araara koottu-dhufee akkuma faayidaa qabu wantoonni fooyya'uu qaban heddu jiru. Sirna araara koottu-dhufee keessatti ilaalchi shamarraniifi qabu gadi aanaa waan ta'eefi fooyya'uu qaba. Jaarsummaa fixxaa gumaa keessatti namni nama ajjeese gumaa dhumatu kan loon walitti funaanee kanfalu gosa namicha ajjeeseeti. Inni kun ammoo nama nama ajjeeseef adabbii miti kanaaf, namichi yakka uumee adaabbii hinqabu waan ta'eefi adabbiin isa barsiisu waan hinjirreef gara fuulduraatti yakka biraa uumuudhaafi carraa qaba. Karaa biraatiin hawaasni badii namni kun uumee adabameerraa wanti isaan baratan hinjiru.

5.2. Argannoo

Qorannoon tokko erga gaggeeffamee raawwatamee booda bu'a qabeessummaan qorannoo sanaa kan mirkaneessu argannoo qorataan sun ergaa qorannoo sana gaggeesseen booda argatuudha. Qorannoo mata dureen isaa Qaaccessa itti fayyadama afaaniifi sirna araara koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Shaallaa jedhu irratti gaggeeffameen firii argannoo qorannoo isaa kan ta'e akka armaan gadiitti lafa kaa'a.

- Adeemsi sirna araara koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Shaallaa adeemsa mataa isaa kan qabuufi adeemsa kana kan gaggeessu jaarsota gosoota lamaan keessaa filatamanii hujii jaarsumaa akka hojii isaanitti dhaabbataan hojjatan ta'uu,
- Adeemsa sirna araara koottu-dhufee keessatti qaamni waldhban daangaa tokko malee yaada isaanii ibsachuuf mirga guutuu akka qaban,
- Adeemsa waldhabbii keessatti sirni raawwatamuu kan jiruufi sirna raawwatamuu keessatti baasiin kan barbaachisu ta'uu isaa,
- Sirna araara koottu-dhufee keessatti gaheen shamarranii xiqqaa akka ta'e,
- Waldhabbii uumame hiikuu keessatti adabbiin tokko tokko kan xinsammuu namaa miidhuu danda'u ta'uu isaa,
- Hirmaattoonni sirna araara koottu-dhufee jaarsota araarsan qofa utuu hintaane, firoottan namoota waldhabanii hundi isaanii argamuun isaanii waldhabdeen namootaa haalaan araaramu akka danda'an bira gahamee jira.
- Yeroon sirni araara koottu-dhufee raawwatamu haaluma mijataa hawaasni sanaa kan giddu-galeessa godhate ta'uu isaa,
- Bakki sirni araara koottu-dhufee itti gaggeeffamu dhaabbataafi waldhabbiilee uumaman hiikuuf mijaa'aa akka ta'e bira gahamee jira.
- Yeroon sirni kun itti gaggeeffamu haala fedhii namootaarratti kan hundaa'e ta'uu isaa,
- Faayidaan sirna araara koottu-dhufee saboota biraa birattis fakkeenya ta'uun, saboota yeroo dheeraaf ummaata Oromoo wajjiin walitti bu'anilee furmaata akka ta'e argamee jira.
- Ilaalchi hawaasa naannoo sanaa sirna araara koottu-dhufee qabu gaarii akka ta'eefi gochoonni tokko tokko kanneen akka yeroo gubuu ilaacha shamaraaniifi qabu gadi aanaa ta'eefi adabbiin tokko tokko nama miidhuu danda'a waan ta'eef sirraa'uu akka qabu yaanni hawaasaarraa argame ni ibsa.

5.3. Yaboo

Akkuma ummata Oromoo kanneen biroo uummanni Oromoo aanaa shaallaa beekkumsa, bulchiinsa, falaasama, amantaa, hawasummaafi, aadaafi duudhaa mataa isaa kan qabuudha. Aadaan isaa kun waldhabbiilee yeroo adda addaa garee hawaasaa kessatti uumaman furaadhaaf gahee guddaa kan taphataa tureefi ammas kan furaa jiruudha. Sirni araaraa kunwaldhabbiilee hawaasa Oromoo yookan namoota dhuunfaa qofa utuu hintaane, saboota yeroo dheeraaf saba Oromootiin walitti bu'aa turaaniif furmaataa kennaa kan tureef ammas kennaa kan jiruudha. Aadaan sirna araara koottu-dhufee sirna boonsaa fakkeenya duudhaawwan Oromoo keessaa ta'uu kan danda'uudha. Kana waan ta'eef, hawaasni naannoo sanaa sirna kana eeguufi eegsisuun dirqama itti ta'a. Sirni araara koottu-dhufee waldhabbiilee hawaasa keessatti uumaman furuurratti waldhabbiigama mana murtiitin furamu caalaa ummaanni naannoo aanaa Shaallaa ragaalee argamanirraa akka filatan ni mirkaneessa. Inni kun hawaasa sana hangam akka barbaachisaa ta'e kan mul'isuudha. Haata'uutii wantaanni akka ilaalchi shamarraniif godhamu godhamu kan sirraa'uu qabuudha.

Haalli jireenya ummata aanaa Shaallaa kansaboota aadda addaatin walmakee wajjiin jiraatuudha. Inni kun ammoo aadaafi duudhaan ummata naannoo kanaa akka boora'u taasisuu danda'a. kanaafuu, qaamonni aadaarratti hojjatan aadaafi duudhaa hawaasichaa eeguun barbaachisaadha..

Haalli ittii fayyadama Afaanii akkuuma mata-dureewwan kanneen biroo mata-duree qoratamuu maluudha, Haata'uuti mata-dureen baay'inaan kan qoratamee miti. Kun ammo guddina Afaan Oromoofi aadaa isaatiif murteessaadha. Keessattuu, haala Afaan waltessuu keessatti mata-dureen kun murteessaadha. Kanaafuu, barataas ta'ee barsiisaan mata-duree kanarratti qoratamuu qaba.

Karaa biraatiin sirni araaraa koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa shaallaa hanaga ammaatti kan qoratamee miti. Kanaafuu qaamoonni dhimmi isaa ilaalu utuu gadifageenyaan kan qoratu ta'ee, bu'aan inni haawaasa sanaaf kennu guddaadha.

Wabiilee

- Abbas Haji (1982). *The History of Arsi 1880-1935*. BA Thesis: Addis Ababa University.
- Abdulsamad Mohaammad (1995). *Arrata Afaan Oromoo*. Barruulee Qormaata Waaltin Afaan Oromoo. Dhaabbata Maxxansaa Biroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa: Finfinnee.
- Adunyaa Barkeessaa. (2011). *Akkamtaa*. aadarimee Qorannoo Hujoo. Finfinnee, Oromiyaa
- Allowood, J. (1993). *Concepts Of Conflict And Conflict Resolution* - Universal and culturespecific (Swedish) aspects. In J. Allwood and Asmah. *Concepts of Conflict and Conflict Resolution in Malay and Swedish*.
- Ayalew Keno (2013) . *The Oromo: An Ancient People Great African People*. Oromia cultural and turizm bureau. Finfinnee.
- Beekan Gulummaa (2015). *Dindimoo* : Finfinnee: Subi Printing Press
- Burton, J. W. (1987). *Resolving Deep-Rooted Conflict*. University Press of America.
- Burton, John W. (1969). *Conflict and Communication*. London: Macmillan. CESAS University of Göteborg.
- Dajanee Gammachuu (2007). *Conflict And Conflict Resolution Among Waliso Oromo Of Easten Mecha*. The case of Guma. Series Editors, Gabre Yontiso.
- Dan , Daniel (2001). *Conflict Resolution : Mediation Tools for Everyday Work Life* New York . Macglaw Hill.
- Dastaa Dassaalany (2002). Bu'uura Qorannoo. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansa Boolee.
- Deutsch, Karl W. (1966) *Nerves of Government*. New York: Free Press.
- Diribii Damisee (2009). *Ilaalcha Oromoo: Baarroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo*. Finfinnee: Subi Printing Press.
- Dundes Alan (1965). *The Study of Foklore*. EngleWood Cliffs: N. J Prentice Hall, Inc

- Fishman J.A (1971) *Advance In Sociology of Language*. Vol.1, Mouton, The Hague: Parise
- Friberg, M.(1990). *Towards a Theory of Conflict and Conflict Resolution*
- Gaaddisaa Birruu,(19993). *Koreen Waaltin Afaan OromooMaaliif Barbaachise?*
WiirtuuJildii 6ffaa (1995) Keessatti. Barruulee Qormaata Waaltin Afaan Oromoo. Dhaabbata Maxxansaa Biroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa: Finfinnee.
- Garcia, Edmundo (1994). *War and Peacemaking.Essays on Conflict and Change*. Quezon City: Claretian Press.
- Geda Melba (1981) *Oromia* Khartum Sudan.
- Getaachoo Rabbirraa (2004) *Furtuu Seerluga Afaan Oromoo*: Dhaabbata Maxxansaa Meeggaa: Finfinnee
- Ho- Won Jeong. (2008). *Understanding Conflict and Conflict Anlysis*. London. Sage Publication Ltd.
- Homer-Dixon, Thomas F. (1994). *Environmental Scarcities and Violent Conflict*. Evidence from Cases in: *International Security*.
- Imobighe T.A.(2003).The OAU (AU) and OAS *In Regional Conflict Management: AComparative Assessment*. Oxford,UK: USA Distribution.
- Jacoby.T. (2008). *Theortical and Interdisciplinary Approachs*.London:Rutledge.
- Mamo Hebo (2006). *Land Local Custom and State Police: Land Tenur and Land Disputes and Disputes among the Arsi of Southern Ethiopia*. Koyoto: Shouk.Adoh Book Settlers.
- Martin Hapelmuth(2002). *Understanding Morphology*. Republica Press: london
- Muusaa H/Aadam. (2014). *Waan Garaa Nu bahe*. Seenaa Diddaa Gabrummaa H/Aadam Saaddoo Bara (1877-1981)....
- O’Grady and Dobroolisky (19996). *Contemporay Linguistics*, An introduction third ed.Canada

Punch.F. (1998) *Introduction to Social Research*. New Delhi: Sage Publication Indian Pvt Ltd.

Punch. F.(1998). *Introduction to Social Reaserch*. New Delhi: Sage Publications Indian pvt Ltd.

Schellenberg, James A.(1996).*Conflict Resolution: Theory,Research And Practice*. New York: State Univarsity of New York Press.

SolomonHalfom, (1997). *Ye dirsat atsatsaf Addis Ababa Kotobe Mamihiran collage*. Addis Ababa.

Umar Adam. (2004). *Sirna Araaraa Koottu-dhufee Ormoo Arsii Aanaa Doodolaa: Waraqaa Digeii Lammaffaa Guuttachuuf Muummee Afaan oromoo, Ogbarruufi Fookloorrif Dhiyaate Univarsitii Addis Ababaa*.

Ye Itiyoophiyaa Dimookraasaawii Riipaabliik. (1997): *Ye wanjäl maqacaa Hig*: Addis Ababaa Birhaaninaa Salaam Maattamiyaa Dirjjit.

Zartman, I William (2000). *Traditional Cure for Modern Conflict* .USA: Lynne Renner publishers.Inc.

[http://www. Cause of conflict/nibusinessinfo.co.uk](http://www.Cause of conflict/nibusinessinfo.co.uk)

<http://www.globalissues.org/issue/83/conflictin Africa>.

<http://www.idea-int/publication/traditional justice>.

Dabaleewwan

Dabalee A

Qaaccessa adeemsa sirna araara koottu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Shaallaa

Jaarsota Af-gaaffiif dhiyaatan_____12

Baay'ina gaaffii _____16

Guyyaa, 11/09/2008

Af-gaaffi banaa_____4

Af-gaaffii Cufaa_____12

Iddoon af-gaaffiin itti gaggeeffame Ajjee

Dabalee B

Namoota af-gaaffii irratti odeeffannoo kennuun hirmaatan.

T/L	maqaa guutuu	Um rii	Saala	Aanaa	Ganda	Sadarkaa barnootaa	Ogummaa
1	Tashitaa Maalatoo	62	Dhiira	Shaallaa	Fandee	Barnoota bu'uraa	I/G /Jaarsota Utaa wayyuu
2	Kamaal Nuuraa	61	Dhiira	Shaallaa	Arjoo	B/bu'uraa	Qotee bulaa
3	Imaam Jaarsoo	66	Dhiira	Shaallaa	Guugee	Barnoota bu'uuraa	Qotee bulaa
4	Hasanaa Eda'oo	70	Dhiira	Shaallaa	Xooxoo	Hin baranne	Qotee bulaa
5	Jamaal Magulee	33	Dhiira	Shaallaa	Ajje 01	Digrii	Hojjataa motummaa
6	Kaabbashaa duubee	63	Dhiira	Shaallaa	Ajje 01	Barnoota bu'uuraa	Qotee Bulaa
7	Tununee Daalachaa	60	Dhiira	shaallaa	Ajje 01	Hinbarann ee	Daldaltuu
8	Baatii Furaa	61	Dhiira	Shaallaa	Abburee	Barnoota bu'uuraa	Qotee Bulaa
9	Tibbeessoo Shunnattii	51	Dhiira	Shaallaa	Fandee	Hin baranne	Qotee Bulaa
10	Kormee Tashitaa	55	Dhiira	Shaallaa	Guugee	Barnoota bu'uuraa	Qotee Bulaa
11	Gammadaa Waraanaa	52	Dhiira	Shaallaa	Ajje	B/ta bu'uraa	Qoteebulaa
12	Kadiir Amaan	41	Dhira	Shaallaa	Arjoo	Kutaa 5 ^{ffaa}	Qotee- bulaa
13	Huseen Amaanaa	45	Diira	Shaallaa	Fandee	Hinbarann ee	Qotee bulaa
14	Muhaammad Gishee	42	Dhiira	Shaalla	Abburee	Kutaa 10 ^{ffaa}	Hojjataa mootummaa

DabaleeC

Yunivarsitii Addis ababaa

Kolleejjii Namoomaa, qo'annoo

Afaanotaa, joornaalizimii sabqunnamtti, Muumee

Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii

Kabajamoota Odeeffannoo Kennitota!

Kaayyoon af-gaaffii kanaa Barnoota Afaan Oromoofi Og-barruu sagantaa gannaatiin digirii lammaffaa guuttachuuf mata-duree “ Qaaccessa sirna araaraa koottuu-dhufee Oromoo Arsii aanaa Shaallaa ilaalchisee ragaa funaanuufi. Kanaafuu, hirmaannaa kallattiidhaan isin af-gaaffii kana afaaniin deebii kennuurratti qabdan milkaa'ina qorannoo kanaaf baay'ee murteessaa waan ta'eef, raga a haqaafi qabatama hawaasni itti fayyadamaa tureefi ammas itti fayyaadamaa jiru osoo hindhoksin gahee isinirraa eeggamu akka gumaachitan isin gaafachaa ragaaleen funaanaman kunneen dhimma qoranootiif qofa kan ooluuf icitiin isaas kan eeggamu ta'uu isaa isiniif mirkaneessa.

QAJEELFAMA: Gaafilee armaan gaditti dhiyaataniif haala gaafirratti hundaa'uudhaan afaaniin deebii kenni.

1.Maqa _____ 2.Saala _____ 3. Umrii _____

4. Ganda _____ 5. Gahee
hirmaannaa _____ battalaa _____

6. Aangoo _____ 7. Gosa _____

1. Waldhabbii namootaa yemmuu gaaggeeffamu sirni raawwatamu maali?
2. Jaarsummaan dura wantoonni raawwataman maal fa'a?
3. Sirna araara koottu-dhufeerratti qaamonni hirmaatan eenyu faadha?
4. Jaarsoleen araaraa haala kamiin filatamu?
5. Miseensonni koottu-dhufee gurguddoon eenyu fa'a?

6. Jaarsummaa yeroo kam teessu?
7. Shanachi maaliidha? Gaheen isaa hoo?
8. Dubbiin yoommifi eessatti dubbatama? Eddoon dubbii eenyuun murtaawa?
9. Caaculeen sirna koottu-dhufee keessatti itti gargaaramana eenyu fa'a?
10. Gosoonni waldhabbii naannoo kanaa maal fa'a?
11. Waldhabbiin saba Oromoofi saboota biraa wajjiin gaggeeffame haala akkamitiin dhuma?
12. Faayidaan koottu-dhufee maaliidha?
13. Tumaa madaa salphaa, fi cimaa maaliin fixate?
14. Hattuun yoo hatte murtii maalii qabdi?
15. Sirna araara koott-dhufee keessatti wantoonni dhiibbaa geesisan maal fa'a?
16. Sirna araara koottu dhufee keessatti meeshaaleen itti fayyadaman maal fa'a?

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame waraqaan qorannoon kun hojii dhuunfaako kanaa dura Yunivarsitii kamiyyu keessatti qorannoo eebbaatif kan hin dhiyaane tahusaafi akkasuma wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee seera qabeessa taken fudhadhee wabii keessattis kahuko mallattoo kiyaan nin mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Barataan_____waraqaa qorannaa isaa haala seera qorannaa eegeee qopheessuu isaaf OFITTISUF/DEFENSE/ muummeef galchuu dandayuu isaa ani gorsaan

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Hagayya 2016/08

Finfinnee